

mijnstreek

2022

NUMMER 1

THEMA

De bibliotheek van Karel
Belderbusch

GEVONDEN

Het verdwenen kasteel
Dammerscheid in Voerendaal

THEMA

De oude pannenbakkerij van
Heerlen

HISTORISCH ACTUEEL

**Jan Stuyt
(1868-1934)
vormgever van
Parkstad?**

Omslag, voorkant: Jan Stuyt in zijn studeerkamer (Katholiek Documentatie Centrum, Verzameling Jan Stuyt, inv.nr. 172).

Achterkant: Bouw Vroedvrouwen-school, Akerstraat 1912 (Collectie Nic.H.M. Tummers, vlp.nr. N0221)

Colofon

Deze uitgave wordt mede mogelijk gemaakt door subsidies van de Gemeenten Heerlen en Brunssum. Nadruk van artikelen of gedeelten daarvan zonder vergunning van de redactie is verboden. De inhoud van de ondertekende artikelen blijft voor de verantwoordelijkheid van de schrijvers.

Uitgave: Stichting Historische Kring 'Het Land van Herle'
Opbraakstraat 62, 6432 BP Hoensbroek.
Tel. 06-29518257.
E-mail: redactie@MijnStreek-Parkstad.nl
website: www.MijnStreek-Parkstad.nl
Bankrekening:
NL 86 INGB 0002 0699 07
(BIC: INGBNL2A) t.n.v. Het Land van Herle, Heerlen

Bestuur: W. Terpstra, voorzitter, drs. A. Quaedackers, secretaris; H. Otten, penningmeester; P. Borger; R. Braad; mr. ir. J. Smeets.

Redactie: R. Braad, hoofdredacteur; drs. K. Linders, redactiesecretaris; drs. A. Quaedackers, eindredacteur; drs. J. Dohmen; dr. F. Gerards; F. Patelski; drs. D. Smeets-Habets.

Richtlijnen voor de auteurs:
Artikelen kunt u per post of liever per mail sturen naar de redactie. Nadere richtlijnen voor het aanleveren van kopij vindt u op de website of worden op verzoek toegezonden.

ISSN: 2468-6166
Jaargang 7 – 2022

Verschijnt driemaandelijks.
Abonnementen per jaar à € 21,00 of € 20,00 bij automatische incasso.
Looptijd van een abonnement is uitsluitend per kalenderjaar. Bij tussentijdse bestellingen worden reeds verschenen nummers van dat jaar nageleverd.
Prijzen van dit nummer: € 6,50, excl. porto- en verpakingskosten.

Vormgeving: Lieke Boumans-Willems
Druk: CPF XL Communication, Landgraaf

Even voorstellen ...

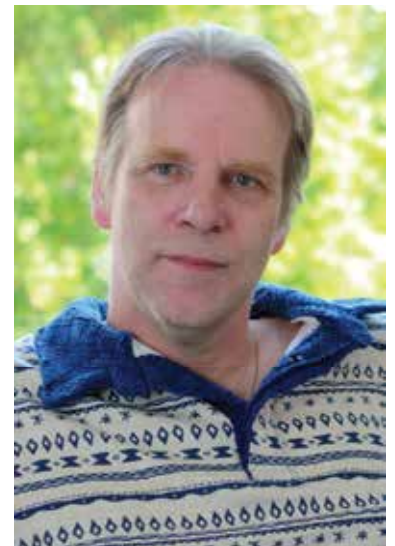
Graag maak ik van de gelegenheid gebruik om mij aan u voor te stellen: John Dohmen (jrg. 1954). Het eerste contact met Land van Herle dateert van 2018 toen ik als vormgever voor de stichting Heerlerbaan 100 werkte aan hun jubileumboek *Heerlerbaan vroeger*. Dit boek is opgenomen in de reeks De geschiedenis van de Heerlense buurten. In die periode heb ik Roelof Braad leren kennen. Tja, en de insider weet het dan wel, dan is er geen ontkomen meer aan.

Na mijn gymnasiumopleiding aan het Bernardinuscollege ben ik in 1972 in Leiden terechtgekomen waar ik het kandidaatsexamen Spaanse taal- en letterkunde heb behaald en het doctoraalexamen Algemene taalwetenschap. In Leiden en Den Haag heb ik acht jaren gewerkt als docent Spaans. Ook heb ik in Leiden vijf jaar gewerkt bij de wetenschappelijke uitgeverij E.J. Brill. Voor een gezelschap van in geschiedenis geïnteresseerden zeg ik er dan maar bij: 'Opgericht in 1683'. Een prachtige uitgeverij. Als je hier geen vlinders in je buik krijgt van een mooi boek, dan zul je ze ook nooit meer krijgen. Bij mij is hier in ieder geval de liefde voor het boekenvak ontstaan. Overigens, wanneer u nog eens in Antwerpen bent, dan is een bezoekje aan het Plantijnmuseum zeker de moeite waard. Plantijn en Brill (voorheen Luchtmans) waren toonaangevend in hun tijd.

In 1990 ben ik als redacteur in dienst getreden bij de faculteit Rechtswetenschappen van de Open Universiteit in Heerlen. De OU was, zeker in die tijd, een pionier in het Nederlandse wetenschappelijke afstandsonderwijs. Ik vond het wel spannend om van zo een experiment deel te mogen uitmaken. Ik kreeg een Mac met 2 MB intern geheugen. Dit in tegenstelling tot de hoogleraren want die kregen er een met maar liefst 4 MB intern geheugen! Waren het in die tijd nog boeken, allengs heeft het digitale onderwijs in allerlei vormen zijn intrede gedaan. Kortom, het verveelt nooit in wat nog steeds het boekenvak wordt genoemd. En de OU? Die is inmiddels niet meer weg te denken uit het Nederlandse universitaire bestel.

Sinds mei 2020 geniet ik, letterlijk, mijn pensioen en doe ik zo nu en dan nog klussen als deze. Ook word ik nog met enige regelmaat gevraagd voor de redactie en opmaak van proefschriften. Mijn overvloedige vrije tijd vul ik graag, al dan niet in gezelschap van mijn vrouw Sandra, met lange wandelingen door onze fraaie regio.

John Dohmen
redacteur

- Thema** 4 De bibliotheek van Karel Belderbusch
Lambert Jacobs
- Historisch actueel** 10 Jan Stuyt (1868-1934) vormgever van Parkstad?
Roelof Braad
- Gevonden** 20 Het verdwenen kasteel Dammerscheid in Voerendaal
En waarom er nooit ook maar één brokstuk van het kasteel is teruggevonden
Frans Gerards, Walter Uitterhoeve, Luc Heres en Erik Lenoire
- Thema** 29 De oude pannenbakkerij van Heerlen
Marcel Dings
- Ingezoomd** 34 Stuyt in Welten: Kolonie 'De Thun'
Marcel Krutzen
- Portret** 38 An van Dijck – veelzijdig voorvechtster van
vrouwenparticipatie
Marcel Put
- Aangestipt** 43 Koos Linders, Harry van Dijck, Roelof Braad, Wim Nolten, Ron Herpers
en Anita Quaedackers

100 jaar Internationale Vrouwendag op 8 maart

In dit nummer aandacht voor de Internationale Vrouwendag. Het is inmiddels alweer meer dan 110 jaar geleden dat de Internationale Vrouwendag werd ingesteld. Deze werd eerst op wisselende data gevierd. In 1921 besloot het communistische Internationale Vrouwensecretariaat dat 8 maart de dag werd waarop vrouwen hun onderlinge solidariteit vierden en uitdroegen. De keuze voor die dag was gebaseerd op een gebeurtenis in tsaristisch Rusland. Daar kwamen op 8 maart 1917 in Sint-Petersburg vrouwen massaal in opstand tegen het voedseltekort en de verschrikkingen van de oorlog. Sinds de eerste gehouden vrouwendag in 1922 bleef 8 maart internationaal de gangbare datum. De Verenigde Staten legden in de jaren 1950 bij een nieuwe impuls om de dag te vieren het verband met een grote staking van textielarbeidsters op 8 maart 1908 in New York. Om aan te sluiten bij deze dag zullen wij dit jaar in elk nummer de schijnwerpers richten op het leven van een belangrijke vrouw uit Parkstad. In dit nummer is dit Anne van Dijck, oprichtster van het Heerlense Vrouwenhuis, van de hand van Marcel Put.

LAMBERT JACOBS

Dr. L.J.C.H. Jacobs is historicus met als specialisatie de 18de eeuw en oud-docent geschiedenis.

De bibliotheek van Karel Belderbusch

In de vierde aflevering van Mijnstreek 2020 is aandacht besteed aan een viertal publicaties van Karel Belderbusch (1749-1826), heer van Terworm. Deze edelman, met politieke connecties in Keulen, Wenen en Parijs, wilde aan de vooravond van de Eerste Coalitieoorlog (1792-1797) het uitbreken van een gewapend conflict voorkomen. Hij vond daarvoor geen gehoor en slaagde er met zijn latere pleidooien evenmin in om een einde aan de oorlog te maken op de voorwaarden die volgens hem voor alle betrokken partijen het meest gunstig zouden zijn. Deze eindigde pas na vijf jaar op het slagveld bij Leoben in Oostenrijk waar Napoleon de Oostenrijkers versloeg en de Fransen vervolgens hun vredesvoorwaarden aan de verliezers oplegden.

Secretaris Martin Cudell

Vanaf zijn benoeming in 1779 tot ambassadeur van de keurvorst van Keulen aan het Franse hof woonde Belderbusch voornamelijk in Parijs, rue Neuve des Mathurins 1. Tijdens de Eerste Coalitieoorlog had hij Frankrijk moeten verlaten en verbleef hij onder meer in Terworm, Keulen en Bazel. In 1797 keerde hij terug naar Parijs en hervatte er onder de gewijzigde maatschappelijke omstandigheden zo goed mogelijk zijn leven als vermogende grand seigneur. Uit Terworm, liever gezegd uit de buurtschap Broekhuizen bij Rimburch, was Martin Cudell (1773-1845) als zijn secretaris meegekomen. Martin was de oudste van zes kinderen van het echtpaar Cudell-Vreuls. Zijn vader was arts. Hij had het gymnasium Montanum in Keulen bezocht en in februari 1791 zijn

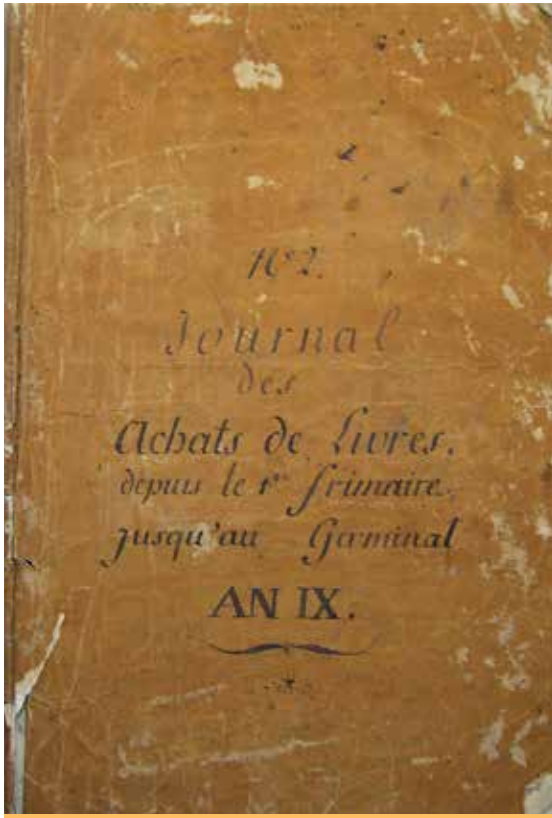
baccalaureaatsexamen in de Artes behaald aan de Keulse universiteit. Hij zou zijn vervolgstudie in de rechten volgens Stas afgebroken hebben omdat de Franse veroveraars de universiteit opheieven. Dit gebeurde in 1798. In een postuum verschenen artikel van Schobben wordt echter vermeld dat Martin Cudell al in 1796 in dienst was van het bestuur van het nieuwe Franse departement Nedermaas.¹

In de periode van zijn gedwongen 'ballingschap' in onder andere het kasteel van Terworm zou Karel Belderbusch via Simon Pieter Ernst, de geleerde kanunnik van Rolduc en pastoor te Afdon, kennis hebben gemaakt met Martin Cudell. Ernst had deze jongeman leren kennen tijdens diens bezoeken aan de bibliotheek van Rolduc. Belderbusch en Ernst waren, zoals later ook zal blijken, goede bekenden van elkaar. Verschillende familieleden van Ernst waren in allerlei functies in dienst van de familie Belderbusch.²

De bibliotheek

Karel Belderbusch had van zijn oom Caspar Anton, landscommandeur van de balije Alden Biesen van de Duitse Orde en eerste minister van de keurvorst/aartsbisschop van Keulen, na diens dood in 1784 een omvangrijke bibliotheek geërfd.³ Zelf heeft hij deze bibliotheek op indrukwekkende wijze uitgebreid zoals blijkt uit een aantekeningsschrift van veertien folio's en een bundeltje van zes losse vellen waarin zijn secretaris Martin Cudell de aanschaf van nieuwe boeken bijhield (zie afb. 1).⁴ Zij beslaan de periode 22 november 1800 - 22 maart 1801 en 1 januari

1802 - 25 april 1802. In deze twee periodes heeft Belderbusch in totaal 484 boeken (titels) gekocht, 266 in de eerste vier maanden en 218 in de laatste. De kosten per aanschaf werden ook vermeld, maar een totaal aan uitgaven is moeilijk precies te bepalen. Niet altijd werden de bedragen per vel opgeteld en getransporteerd en soms werden ook de kosten vermeld van papier en de bezorging en verzending van de boeken. Een voorzichtige schatting is dat hij in de eerste periode voor 3200 francs boeken kocht. Omgerekend naar de waarde van de Nederlandse gulden in die tijd is dat f 1533 en omgerekend naar de koopkracht in onze tijd komt dat uitgedrukt in euro's neer op € 10.863.⁵ Zowel voor zijn als voor onze tijd kan dat een aanzienlijk bedrag genoemd worden. Indien het gehele jaar door op dit niveau boeken werden aangeschaft, kwam dat jaarlijks op een vermogen uit.

Afbeelding 1: Het aantekenschrift van Cudell (RHCL, zie noot 4)

Belderbusch' boekenaanschaf was niet alleen omvangrijk maar besloeg ook een breed scala aan onderwerpen. De meeste boeken die Cudell noteerde vallen onder de trefwoorden literatuur en wetenschap gevolgd door reisverhalen en eigentijdse onderwerpen op het gebied van politiek, onderwijs en godsdienst. Nadere bestudering van

de inhoud van al deze boeken zou een goed beeld kunnen opleveren van het intellectuele en maatschappelijke leven in de hogere kringen van Parijs aan het begin van de 19de eeuw. Een dergelijke aanpak, indien dit überhaupt al mogelijk zou zijn, past echter niet in het kader van dit artikel. Hier worden de verschillende rubrieken globaal toegelicht en met enkele, vrij willekeurig uitgezochte, voorbeelden ter illustratie toegelicht.

Literaire werken

Alle grote Franse schrijvers uit de 17de en 18de eeuw zoals Boileau, Condillac, Corneille, Fénelon, Molière, Montesquieu, Pascal, Racine, Rousseau en Voltaire kwamen in Belderbusch' bibliotheek terecht, vaak met hun volledig oeuvre en soms ook in verschillende uitgaven. Ook Romeinse auteurs zoals Horatius, Livius, Cornelius Nepos, Sallustius en Vergilius werden, vertaald of in het Latijn, aangeschaft. De *Ilias* en de *Odyssee* en de *Geschiedenis van de Peloponnesische oorlog* van de Griekse schrijvers Homerus en Thucydides kocht hij enkel in Franse vertaling. De uitgaven van Vergilius en Horatius behoorden met 426 respectievelijk 210 francs tot zijn kostbaarste aankopen. De meeste romans waren Franse romans. Bijvoorbeeld *Paul et Virginie* van J.H. Bernardin de Saint Pierre en de korte verhalen van J.F. Marmontel. Ook de nodige werken van Franse dichters, bijvoorbeeld van J. Delille en G.M. Legouvé werden aangeschaft. *Le mérite des femmes* van Legouvé, dat meer dan veertig herdrukken kende, was opgedragen aan diens vrouw en opende met de regels:

Si j'ai peint d'un crayon fidèle
Les femmes, ce présent qu'à l'homme ont fait les
cieux,
Vous m'avez servi de modèle.
Vous étiez toujours sous mes yeux.

Vrij vertaald zegt Legouvé hier dat hij in de poetische beschrijving van de kwaliteiten van de vrouw steeds zijn eigen vrouw voor ogen had. Dit zal Belderbusch niet extra gestimuleerd hebben om deze gedichtenbundel aan te schaffen aangezien hij al jaren gescheiden leefde van zijn vrouw Franziska von Ullner Dieburg. Met het oog op zijn eigen situatie kocht hij wellicht eerder de briefroman *Émilie de Varmont; ou Le divorce nécessaire et les amours du curé Sevin* van Louvet de Couvray

waarin een pleidooi gehouden werd voor het recht om te scheiden en voor priesters om te trouwen. Het verplichte celibaat was niet op hem van toepassing maar scheiding van zijn vrouw was kerkrechtelijk voor hem onmogelijk.

Romans en gedichten van buitenlandse schrijvers werden soms in hun oorspronkelijke taal aangekocht, zoals *Robinson Crusoe* van Daniel Defoe, *Vicar of Wakefield* van Oliver Goldsmith, *Orlando Furioso* van Torquato Tasso. Vaak kocht hij ze ook wel in vertaling zoals *Les Lusiades* (Os Lusíadas) van de Portugese dichter Luis de Camões of *L'aventurier hollandais*, de sinds 1695 vele malen herdrukte schelmenroman *Den vermakelijken avonturier* van N. Heinsius jr., de kleinzoon van de Hollandse staatsman. Ook het genre van de fabel was geliefd bij Belderbusch. Hij kocht fabels van Phaedrus, de vrijgelaten Romeinse slaaf uit de eerste eeuw na Chr. die voor een deel de fabels van Aesopus in het Latijn vertaald heeft. Aesopus was een Griekse fabeldichter, eveneens een vrijgelaten slaaf, uit de 6de eeuw voor Chr. die heden ten dage meer bekendheid geniet dan Phaedrus. De fabels van de Fransman Jean de la Fontaine ontbraken evenmin net zoals *Fifty-one Fables in Verse* van de Engelsman John Gay die hij geschreven had voor de jongste zoon van koning George II, William, de hertog van Cumberland.

De aanschaf van buitenlandse literatuur en van woordenboeken Frans-Duits, Frans-Engels en Frans-Italiaans geven aan dat hij deze talen ook beheerste of wilde beheersen. Gezien de nodige werken over grammatica, syntaxis en stijlvormen bleef Belderbusch ook werken aan de verbetering van zijn Frans. Uit een andere bron is bekend dat hij Frans sprak met een sterk Duits accent. Toen Napoleon hem in 1802 tijdens een receptie vroeg uit welk deel van Frankrijk hij kwam, zou hij geantwoord hebben "Chénéral che sous des nouveaux débardements di Rhin".⁶

Natuurwetenschappelijke onderwerpen

Wat non-fictie betreft was er geen discipline of tak van wetenschap te bedenken die niet de aandacht van Belderbusch had. Er werden meerdere werken van verschillende auteurs over wiskundige, natuurkundige, scheikundige en andere exacte wetenschappen aangeschaft. De praktische toepassingen van wetenschappelijke kennis

op het gebied van boekdrukkunst, landbouw, veeteelt, fruitteelt, apicultuur, spinnen, weven en verven van wol en het gebruik van stoommachines hadden zijn belangstelling. Van de scheikundige en politicus J.A. Chaptal bijvoorbeeld kocht hij diens studie over het proces van vinificatie. Ook werd van C.H. Watelet het *Essai sur les jardins* aangeschaft waarin de auteur de ideale tuin beschreef. Wellicht bezocht hij ook diens buiten *Le Moulin Joli* (zie afb. 2) gelegen op een eiland in de Seine en heeft dit in Engelse stijl aangelegde landschapspark hem (mede) geïnspireerd om de eigen tuinen bij Terworm op soortgelijke wijze te veranderen. Wanneer hij daarmee begonnen is, valt niet precies vast te stellen. Maar in 1800 liet hij op een kunstmatig eilandje in de vijvers rond het kasteel een grafmonumentje aanleggen voor zijn lievelingshond en bij de verkoop van Terworm door zijn erfgenamen werd het park omschreven als 'un jardin anglais tout naturel'.⁷

Historische en maatschappelijke onderwerpen

Zijn belangstelling ging ook uit naar andere terreinen van wetenschap dan de natuurwetenschappelijke en toegepaste wetenschappen. De codificatie van een geheel nieuw stelsel van wetten op civiel en strafrechtelijk gebied bijvoorbeeld werd door hem op de voet gevolgd evenals de economische ontwikkelingen in Europa, zowel wat de theorievorming als de praktijk betreft. Hij kocht een exemplaar van Adam Smith's *The wealth of nations*. Op historisch gebied interesseerden hem werken over de geschiedenis van de Europese landen, de landen van het Midden-Oosten, de kolonies en de Amerikaanse revolutie. Er zat ook een geschiedenisboek bij over de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De auteur, Jean Leclerc, beriep zich erop dat deze studie uit 1728 de eerste in het Frans geschreven publicatie over de Republiek was. Opvallend is de aanschaf van het levensverhaal van F.D. Toussaint-Louverture, de man die in de Franse kolonie Saint Domingue, het huidige Haïti, met succes streed voor de afschaffing van de slavernij. Daarbij werd hij eerst door de Fransen geholpen, vervolgens door hen bestreden en uiteindelijk gevangen genomen. Belderbusch had een brede belangstelling voor kunst waarin zijn belangstelling opvallend vaak uitging naar gegraveerde portretten van schrijvers, geleerden en politici en naar taferelen uit

Afbeelding 2: Het park Le Moulin Joli
Bron: Wikimedia Commons.

Afbeelding 3: Tijdens zijn (gedwongen) verblijf op Terworm schreef Karel van der Heyden de Belderbusch een klein gedicht voor zijn in 1800 overleden hond dat op een marmeren plaat werd gegraveerd voor het graf op een eilandje in de slotgracht. Het graf is verwoest, delen van de plaat zijn bewaard in de na-Romeinse collectie van het Thermenmuseum, fragment rechtsboven.

Foto: R. Braad

*De l'amitié parfait modèle
Quand j'aime une fois, j'aime bien
Jusqu'à la mort je suis fidèle,
C'est assez dire que je suis chien.
(LvH 47 (1997), 73)*

de Franse Revolutie. Hij schafte enkele prenten aan uit de reeks *Suprême Bon Ton* waarin de mode en het gedrag van de Parijse beau monde op de korrel werd genomen zoals bijvoorbeeld in afbeelding 4 te zien is.⁸

Het is niet bekend of hij zelf verre reizen heeft gemaakt maar verslagen van reizen binnen Europa en van meer avontuurlijke tochten door Azië, Afrika en Amerika interesseerden hem bijzonder te oordelen naar de meer dan dertig reisboeken die hij in de periode van acht maanden aanschafte.

De maatregelen tegen het bezit, het geloof en de maatschappelijke positie van de rooms-katholieke kerk vanaf het begin van de Franse Revolutie hadden voor een gespannen en vijandige relatie gezorgd tussen de geestelijkheid en vele gelovigen enerzijds en een groot deel van de revolutionairen en de elkaar opvolgende Franse regerin-

gen anderzijds. Met de sluiting en bepalingen van het Concordaat op 15 juli 1801 tussen de paus en de Franse Republiek werden de geschilpunten bijgelegd en de vrede getekend. Alle geestelijken moesten bijgevolg de eed van trouw aan de grondwet afleggen. Belderbusch had maar liefst 37 exemplaren van de tekst van het Concordaat aangeschaft. Voor wie die bestemd waren wordt niet vermeld, maar één exemplaar werd met betaling van de portokosten naar Simon Pieter Ernst gestuurd. Deze priester had zich de voorbije jaren erg ingespannen om een modus vivendi te vinden tussen kerk en staat. Enkele nieuwe boeken hadden een godsdienstig onderwerp, maar op basis hiervan valt niet op te maken in welke mate Belderbusch een gelovig katholiek was. Van Jacques Necker, de oud-minister van Financiën van Lodewijk XVI, had hij het recent verschenen werk *Cours de la morale religieuse* aangeschaft. Hierin werd de jeugd opgeroepen om de moraal

Afbeelding 4: *Suprême Bon Ton*
Bron: Wikimedia Commons.

Afbeelding 5: Wapen van Van der Heyden Belderbusch op een (verdwenen) rouwbord uit de kerkhofkapel aan de Akerstraat in Heerlen.
Foto: Archief Thermenmuseum

die beziel en geheiligd is door het christelijk geloof als gids voor hun handelen te nemen.¹ Hij had ook *Les sermons*, de preken van de beroemde 17de-eeuwse jezuïet L. Bourdaloue, gekocht in een uitgave van vijftien delen. Maar een Franse vertaling van *Night Thoughts (Les Nuits)* van de Engelse dominee / dichter Edmond Young werd eveneens aangeschaft. Young was in heel Europa

bijzonder populair. Hij wordt als voorloper van de Romantiek gezien:

Earth's highest station ends in "Here he lies"

And "dust to dust" concludes her noblest song.²

Ook de armoede van grote delen van de bevolking had zijn aandacht. Hij kocht in een Franse vertaling het werk van de Engelse vredesrechter Thomas Ruggles over de oorzaken van de armoede onder de bevolking op het Engelse platteland. Van B. Barère de Vieuzac, lid van het Comité de Salut Public onder Robespierre, had hij het rapport uit 1794 aangeschaft over de armoede op het Franse platteland en zijn voorstellen tot bestrijding daarvan. De 19de-eeuwse samensteller van de *Biographie Universelle* G.L. Michaud schrijft – later hierin gevolgd door andere auteurs – dat Belderbusch tijdens de acht jaar dat hij prefect van het departement L'Oise was, de armoede had uitgeroeid, liefdadigheidscomités had opgericht en twintig dorpen die volledig verbrand waren had laten herbouwen. Kortom, in zijn ogen was Karel Belderbusch naast geletterd ook een zeer verlichte filantroop.¹¹

Opvoed- en onderwijskundige onderwerpen

Opvallend is Belderbusch' belangstelling voor het onderwijs. Hij had zelf geen kinderen en toch had hij enkele beschouwingen over de taak en het nut van het onderwijs aangeschaft zoals het beroemde boek *Emile ou de l'éducation* van J.J. Rousseau en *Adèle et Theodore, ou lettres sur l'éducation* van F. Genlis du Crest, die huislerares

was geweest van de kinderen van de hertog van Orléans. Daarnaast ook leerboeken over lezen en grammatica en acht afleveringen van het kindertijdschrift *L'ami des enfants* van Berquin waarvan één bestemd was voor secretaris Cudell. Officiële publicaties en wetgeving met betrekking tot het onderwijs en de vorming van onderwijzers kwamen in zijn boekenkast terecht. Het ligt voor de hand dat de aanschaf van deze literatuur samenhang met zijn aanstaande benoeming tot prefect, zeg maar gouverneur, van het departement van de Oise die op 13 april 1802 plaatsvond. In de literatuur wordt zijn inzet voor de bevolking van dat departement, met name op het gebied van het onderwijs genoemd. In de Franse historiografie over de ontwikkeling van het onderwijs wordt hij een pleitbezorger van het primair onderwijs genoemd met aandacht voor schrijven, lezen, rekenen en het stelsel van maten en gewichten; onderwerpen waarover hij vlak voor zijn benoeming literatuur aanschafte.

Tot slot

Na Belderbusch' dood op 22 januari 1826 werd zijn bibliotheek in december van datzelfde jaar in zijn Parijse woning openbaar verkocht. De catalogus bestond uit 120 bladzijden en het vergde van 6 tot 23 december 16 dagelijkse zittingen voordat alle boeken verkocht waren. Het totale boekenaanbod zou uit 1383 kavels bestaan hebben.¹² De omvang en de grote verscheidenheid van dit boekenbezit bevestigt de indruk die ook de aantekeningen uit 1801-1802 opleverden: Karel Belderbusch had een zeer brede belangstelling en stelde gedurende zijn leven een waardevolle en kostbare bibliotheek samen die tegelijkertijd een staalkaart vormt van de modes en de ontwikkelingen en problemen van zijn tijd op tal van levensgebieden.

Noten

- H. Keussen, U. Nuyassi, M. Wilkes, *Die Matrikel der Universität Köln, fünfter Band*, nr. 375, Mart. Cudell ex Bruchhausen M (de letter M verwijst naar het gymnasium Montanum), 719; Gerd Schwerhoff, *Köln im Ancien Régime 1686-1794* (Köln 2017), 306-308; G. Stas, *Notice biographique de l'archéologue limbourgeois Martin Cudell* (Roermond 1871, separaatdruk 1; *Publications*, VIII (1871) 298-302; F.X. Schobben, 'Martin Cudell, 1773-1845', *Land van Herle* (LvH) 30 (1980), 25 e.v.
- Stas, 1-2.
- Ibidem, 1-2.
- RHCL, 16.0522, Kasteel Ter Worm, inv. nr. 324, nr. 2, Journal des achats de livres depuis le premier frimaire jusqu'au germinal an IX. Journal des Livres achetés par Cudell depuis le 11 Nivôse an 10, le premier Janvier 1802. In dit document staat ook de handtekening van Cudell.
- 'Liste des monnaies de la France, franc germinal', Wikipedia.fr.: Tot 1914 zou de waarde van de franc vrij stabiel geweest zijn en met betrekking tot de Nederlandse gulden was f 1,00 evenveel waard als Fr. 2,087. Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (ISSG) vermeldt op zijn website, <https://iisg.amsterdam/nl/search?search=%20gulden%20in%201800>, voor de waarde van de gulden uit 1800 omgerekend naar de euro (koers 2016): € 10.863.
- Un officier d'état-major sous le premier Empire: souvenirs militaires d'Octave Levavasseur, officier d'artillerie, aide-de-camp du maréchal Ney (1802-1815)*, publiés par le commandant Beslay, (Paris 1914), 9.
- Emile Ramakers, 'De tuin van Ter Worm: Frans en Engels', *LvH* 47 (1997), 74; Mark van Dijk, 'Melancholie en Vanitas. De kasteelruïne Eyckholt in Heerlen-Welten', *LvH* 59 (2009), 6-7.
- https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Supr%C3%A0me_Bon_Ton_n%C2%B08_-_Caricatures_pariennes.jpg.
- Œuvres complètes de M. Necker: Cours de morale religieuse*, publiées par Mr. le baron De Staël son petit-fils (Paris 1820-1821), 417.
- Bibliotheca Augustana, *The poetical works of Edward Young, vol. 1* (Internet Archive), 55.
- G.L. Michaud, *Biographie Universelle, Ancienne et Moderne. Supplément, tome LXII* (Paris 1834), 478; J. Mermet, 'Le baron de Belderbusch', in: Les préfets de L'Oise (1938), 13-20; Alfred Fierro-Domenesch, 'Belderbusch (Charles Léopold von Heyden, comte de), 1749-1826, sénateur', in: *Dictionnaire Napoléon, tome 1*, 191; André Chervel, *Histoire de l'enseignement du français du XVIIIe au XXe siècle* (Paris 2006), noot 226.
- Gallica, bnf.fr., *Catalogue des livres de la bibliothèque de feu M. le comte de Belderbusch dont la vente se fera le mercredi 6 décembre 1826: Charles-Léopold von Heydes de Belderbusch (1749-1826)*.

Jan Stuyt (1868-1934) vormgever van Parkstad?

ROELOF BRAAD

Roelof Braad is hoofdredacteur van dit blad en onder andere lid van het Stuyt-gezelschap.

Op het moment van het schrijven van dit artikel is er bijzondere aandacht voor het werk van architect Jan Stuyt. Een nieuw boek door Emile Hollman en een tentoonstelling in 'De Vondst' onderstrepen de waarde van de inbreng van deze architect in onze regio.¹ Eerder, in 1988, was er in het Thermenmuseum een tentoonstelling.² De aanleiding voor deze tentoonstelling en het hernieuwd vragen om aandacht voor deze architect ligt in de transformatie en verduurzaming van de inmiddels meer dan 100 jaar oude mijnwerkersbuurten die deze architect heeft ontworpen. De tentoonstelling is een IBA-project dat vooral aandacht wil vragen voor de omgang met het erfgoed dat Stuyt in Parkstad heeft nagelaten. Hoe is of hoe wordt renovatie en vernieuwing – aanpassing aan de huidige tijd – vormgegeven? Hoe en waar kunnen (of moeten) de stedenbouwkundige concepten en het aanzien van de buurten die Stuyt ontworpen heeft, bewaard blijven als een stuk 'industriële erfgoed', de herinnering aan ons mijnverleden?

"De architectuur die Heerlen van Jan Stuyt geërfd heeft, blijft natuurlijk een deel van de Heerlense stadsgeschiedenis. En waar het spoor daarvan te herkennen is, moet het ook gevolgd worden."

Nic. H.M. Tummers (1928-2020)³

Jan Stuyt

De ontwikkeling van de moderne mijnbouwindustrie zorgde aan het begin van de 20ste eeuw voor een enorme bevolkingsgroei. Voor de nieuwe mijnwerkers en het hoger personeel en hun gezinnen moesten met vaart woningen en villa's worden gebouwd. Voor tal van projecten werd de in Purmerend geboren architect Jan Stuyt ingeschakeld. Eén van Stuyts eerste projecten in de mijnstreek was om samen met Joseph Cuypers de Corneliuskerk in Heerlerheide te ontwerpen (gebouwd 1908-1910). Op dat moment was Stuyt al een landelijk bekend architect. Hij zou met 56 ontwerpen voor kerken (meestal met pastorie, school, patronaat en soms met zuster- of broederklooster) en ongeveer 15 uitbreidingen en renovaties van kerken een van de belangrijkste Nederlandse kerkenbouwers van de vroege 20ste eeuw worden.⁴ In dat opzicht was hij de wegbereider van de bloeitijd van de moderne koepelkerken. Bij de bouw van deze kerken werd onder meer gebruikgemaakt van gewapend beton. Hij realiseerde ook een zestal raadhuisen, diverse bankgebouwen, ziekenhuizen, etc. Eind 19de eeuw ontwierp hij al villa's voor 'welgestelden' (hoger personeel). Hij was veelzijdig en kunstzinnig en iemand met grote werkijver. Voor de ontworpen gebouwen ontwierp hij lambriseringen, meubels, glas-in-loodramen, een orgelfront, schetsen voor altaren die edelsmid Jan Brom verder uitwerkte, affiches, boekomslagen en hij was liefhebber van

Portret van Jan Stuyt uit 1932 door Antoon van Welie (1866-1956). Collectie Museum Catharijneconvent Utrecht.

typografie en kunst. Hij was lid van vele comités, publiceerde aardig wat en gaf lezingen. De bekende kunstkring 'De Violier' werd in 1901 in zijn woning opgericht. Hij verzamelde samen met zijn vrouw aardig wat kunst. Bij alle projecten had hij aandacht voor de inpassing in de landschappelijke of stedelijke omgeving.⁵

Zijn architectuur is, kort samengevat, getypeerd als *vooruitstrevend traditionalisme* – modern, maar niet modernistisch, als een moderne variant op het eclecticisme. Hij was o.a., in de jaren 1912 en 1913, leermeester van Dirk Roosenburg (1888-1962) en mogelijk van Alphons Boosten wat betreft de koepelbouw.

Stuyt en Poels

Na de oprichting van woningkoepel 'Ons Limburg' door hoofdaalmoezenier Henri Poels in 1911 werd Stuyt de huisarchitect. Hij werd hiervoor gecontracteerd in 1912, nadat hij een jaar eerder het gebouw van de RK Werkliedenbond had ontworpen. Poels en Stuyt kenden elkaar van de Klarenbeekse Club, een kring van progressieve katholieken. Volgens architectuur-criticus

Nic. Tummers was het een slimme zet van Poels vanwege zijn

- (gelijke) opvattingen over de hiërarchische opbouw van de maatschappij en de architectuurtechnische vertaling daarvan
- aansluiting bij het in de mijnstreek geïmporteerde (niet-Limburgse) ondernemend establishment en zijn
- grote ijver en nimmer aflatende werkhouding in zijn vakgebied.

Onzeker was Poels over zijn vaardigheden wat betreft massa-socialewoningbouw voor de 'vierde stand'.⁶ Maar Stuyt klaarde de klus. Hij ontwierp in de mijnstreek voor 'Ons Limburg' zo'n 3500 woningen in circa 40 buurten in de sociale huursector. Deze woningen werden grotendeels verhuurd aan mijnwerkers. Het eerste ontwerp van 100 woningen was 'De Eerste Stap' (nu: 'Slak') voor 'Woningvereniging Hoensbroek'. Deze woningbouwvereniging was de eerste bij 'Ons Limburg' aangesloten woningcorporatie.⁷ Maar hij kreeg in de oostelijke mijnstreek ook opdrachten voor andere projecten, zoals de Ambachtsschool in Heerlen, de eerste en tweede Vroedvrouwenschool, de gezellenhuizen in Heerlen, Nuth en Eyselshoven,

Aanzicht vanuit het binnenplein van de tweede vroedvrouwenschool op Hoog Hees. Stuyt ontwierp het in de periode 1918-1920.

Na het vertrek van de kliniek naar Kerkrade en daarna Maastricht is het gebouw na verbouwing in gebruik als (senioren) appartementen complex 'Parc Imsternade' van Vitalis.

Collectie Rijckheyt, foto: Jo Mantel

Een van de gezellenhuizen voor alleenstaande mijnwerkers van 'Ons Thuis' werd in 1920 gebouwd in Egelshoven.

Collectie Discovery Museum, Kerkrade

villa's van mijndirecteuren, ingenieurs, hoofdopzichters en andere hoogopgeleiden.⁸ Omdat er veel opdrachten uit Heerlen en omgeving binnenkwamen, vestigde Stuyt in 1912 in Heerlen een filiaal van zijn architectenbureau aan het Wilhelminaplein 11. Van 1914 tot 1916 was zijn bureau gevestigd aan de Geleenstraat 61.

Stuyt en stedenbouw

De eerste Heerlense stratenplannen (voorlopers van de uitbreidings- en bestemmingsplannen) waren van de hand van Jan Stuyt. Het meest toonaangevende was het ontwerp voor de 'Ceintuurbaan', die het centrum in wording vanuit de Saroleastraat via de huidige Ruys de Beeren-

*Villa's Molenberglaan 112-120,
Heerlen
Collectie Rijckheyt, foto: Jo Mantel*

*De Caumerweg te Heerlerbaan kort
na de totstandkoming in 1919-1920.
(Collectie Rijckheyt)*

broucklaan naar de Akerstraat omsloot. Daarbinnen lagen de door hem geprojecteerde pleinen met veel groen die ook nu nog een bijzondere uitstraling hebben: het Burgemeester de Hesselplein, het Tempspanplein en het plein in de Laan van Hövell tot Westerflie. Stuyt projecteerde pleinen waar dat maar mogelijk was, ook in de stratenplannen van de door hem te ontwerpen arbeidersbuurten. Dat was het geval in de meeste door hem ontworpen buurten. De straatnamen herinneren daaraan: Pastoor Röselersplein, Emmasplein, Horstplein en Kerkplein (alle in Hoensbroek), het Doctor Schaepmanplein in Molenberg en het Laurentiusplein in Voerendaal. Waar een echt plein niet kon, ontwierp hij iets 'pleinachtig' in een van de straten, zoals nu

nog te zien is in de Eggelaan in Brunssum en in de oorspronkelijke plannen van de Rozengard in Brunssum, Heilust en St. Pietersrade (Chevreumont) in Kerkrade, Nieuwdorp in Nuth en Nieuw-Einde en Heerlerbaan in Heerlen. Bijzonder is de 'handtekening' van Stuyt in het Molenbergpark; de Molenberglaan heeft de vorm van een hoofdletter S. Of hij dat bewust zo gedaan heeft, blijft een vraag.

Behoud van het erfgoed van Jan Stuyt

Meerdere villa's ontworpen door Jan Stuyt zijn inmiddels beschermd als rijksmonument. De meeste ervan zijn te vinden in Molenbergpark. De oudste tot nu toe bekende en door Stuyt ontwor-

*'De Eerste Stap':
Van Rossumstraat,
'De Slak' Hoensbroek
(Collectie Rijkheyt)*

*Laurentiusplein,
Voerendaal
(Collectie Rijkheyt)*

pen villa in onze regio is de pastorie in Klimmen, gebouwd in 1905-1907.⁹ Rijksmonument zijn ook woningen in Welten-De Thun, de voormalige Ambachtsschool, de voormalige Vroedvrouwenschool en twee winkels in de Dautzenbergstraat in Heerlen. De door Stuyt ontworpen mijnwerkerskolonieën Rozengard en De Egge in Brunsum en de Molenberg en Molenbergpark en ook het stedenbouwkundig ontwerp Tempsplein / Burgemeester de Hesselleplein in Heerlen zijn aangewezen als rijksbeschermd stadsgezicht. Van de ruim 3000 arbeiderswoningen die Stuyt in Parkstad heeft ontworpen resten er nu nog ongeveer 1000. De woningen in de mijnwerkers-

buurten werden op de lange duur te klein gevonden en ze gingen in kwaliteit achteruit, mede als gevolg van mijnschade.¹⁰ Op de meeste plekken zijn de woningen vervangen door modernere nieuwbouw, waarbij regelmatig ook het stedenbouwkundig concept van Stuyt is losgelaten. Stuyt werkte met modellen en maakte daarin vele variaties die voor de meeste mijnkolonieën na 'De Eerste Stap' ('Slak') in Hoensbroek voor de navolgende te ontwerpen buurten werden aangepast en gevarieerd. Opmerkelijk is dat hoewel de opbouw van zijn planologie – zoals gebruikelijk in zijn tijd – een hiërarchische insteek had, Stuyt in de architectuur van huizen van hoog

tot laag speelt met dezelfde voor hem kenmerkende elementen. Ik noem rondboogdeuren, de 'stuiters' op de daken en/of dakkapellen of in het portaal bij de toegangsdeur, een gevarieerd aantal 'dambordjes', soms zwart-wit, soms in rode/zachtrode steen. Ook varieerde hij binnen een woonwijk in de vormen van de woningen. Hij liet ze soms verspringen ten opzichte van elkaar en soms varieerde hij in de dakconstructies. Bij de ene aaneengesloten rij woningen projecteerde hij woningen met een puntgevel in het front aan beide uiteinden van de woningrij, bij een andere plaatste hij de woning met puntgevel in het midden van de rij.

Al die variaties – met de daarbij in de woonwijk ontwikkelde voorzieningen als grote tuin, buurtwinkel, patronaat en kerk – zorgden voor een aanzien van de buurten waar het voor die tijd goed toeven was. Waar je als het ware werd uitgenodigd om naar elkaar om te zien. Je zag elkaar vrijwel elke dag bij het water halen bij de centraal opgestelde pomp. De pleintjes nodigden uit tot 'chillen' en je zag er altijd spelende kinderen.

Het DNA van Heerlen is gebouwd op de transitie van de ene bouwstijl naar de andere. Stuyt heeft ongeveer 100 jaar geleden de transitie ingezet. Terwijl Joseph Seelen met zijn eclectische invloeden en neostijlen de grootvader van de Heerlense architectuur wordt genoemd, is Jan Stuyt de grootvader van de veranderingen.

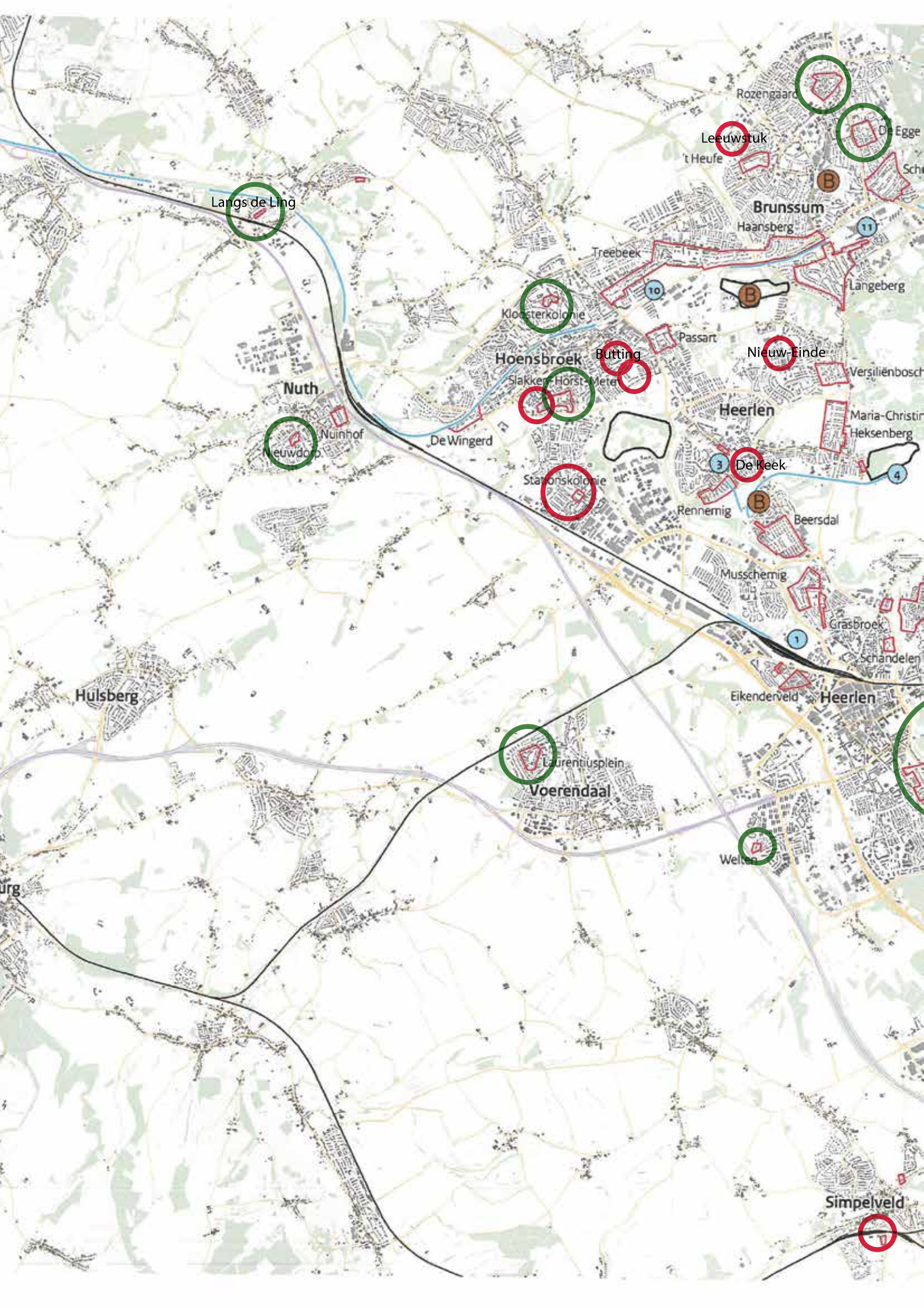
Ton van Mastrigt¹¹

Over de eerste woonwijk van Jan Stuyt

Bij recent historisch onderzoek naar het oeuvre van de befaamde architect Jan Stuyt bleek uit de (gemeentelijke) archieven dat Jan Stuyt van zowel van 'Slak' als van 'Horst' het stedenbouwkundig plan en de bouwtekeningen vervaardigde. Stuyt tekende destijds in opdracht van de door pastoor Röselaers in 1912 opgerichte 'Woningvereniging Hoensbroek' de 100 woningen van 'De Eerste Stap', gebouwd in 1913, en ook de 72 woningen van 'Horst'. Deze laatste zijn echter in de jaren 1920-1921 gebouwd. Dat blijkt uit een opgave die de woningvereniging in 1923 naar het ministerie stuurde.¹² Probleem was wel – maar dit terzijde – dat de woningvereniging de woningen tussen 1922 en 1928 niet goed verhuurd kreeg omdat woningen van Staatsmijnen flink goedkoper qua huurprijs waren.

In het stedenbouwkundig plan van Horst tekende Jan Stuyt ook de later – in 1922 – naar ontwerp door gemeentearchitect J.A.A. van de Berg gebouwde Lucasschool aan het Horstplein in. Een en ander houdt in dat beide buurten een waardevol stedenbouwkundig ensemble vormen dat in zijn oorspronkelijkheid behouden zou moeten blijven. Restauratie en reconstructie naar de tekeningen van Stuyt zouden de hoogste prioriteit moeten krijgen, zoals al eerder min of meer geconstateerd werd bij de vaststelling van het Monumenten Inventarisatie Project Limburg:¹³

Slak-Horst "... is van grote betekenis voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de

Langs de Ling

Leeuwstuk
t Heufe

Brunssum
Haansberg

Nuth
Nuinhof

Hoensbroek
Slakkenhorst

Butting

Nieuw-Einde

Nieuwdoorn

De Wingerd

Stationskolonie

Heerlen

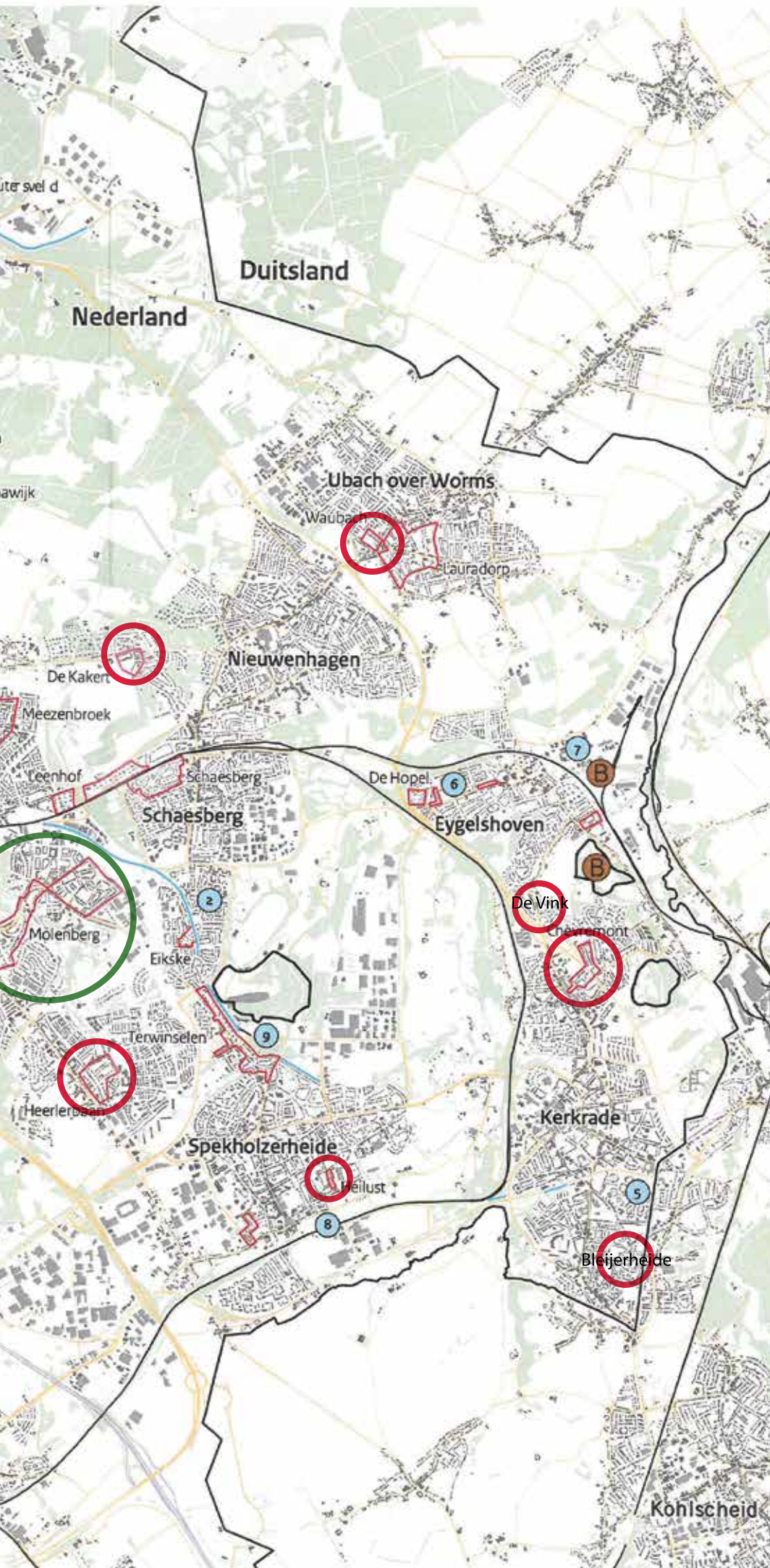
De Keek

Hulsberg

Laurentiusplein
Voerendaal

Wellen

Simpelveld

Overzicht van de in 2002 nog bestaande mijnkolonieën.

De blauwe punten merken de plekken van de voormalige mijnzetels. De zwart omlijnde plekken zijn voormalige mijnsteenbergen.

De wijken van Stuyt zijn omcirkeld. De rood omcirkelde wijken zijn gesloopt; de groen omcirkelde zijn nog bestaande wijken.

De overige rood omlijnde buurten zijn gebouwd door de mijnen of na Stuyt door woningcorporaties.

(Aangepaste) kaart uit: Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van het beschermd dorpsgezicht Mijnkolonieën Brunssum (Zeist 2005), 24.

*Bongardstraat-Prins Hendriklaan,
Brunssum Oude Egge (Collectie Rijkzwaan)*

*De Egge in Brunssum nieuw in opbouw, eind 2021.
(Foto R. Braad)*

ontwikkeling van het stedenbouwkundig denken in de Mijnstreek. Het is de eerst gerealiseerde woninggroep van de Woningbouwcorporatie 'Ons Limburg' uit 1911. (...) Dat 'Slak Horst' een grote innovatieve waarde en pioniersfunctie heeft gehad, ligt voor de hand. (...) De zeldzaamheid van de groep wordt bepaald door de kwaliteit en de conceptie van het stedenbouwkundig plan en de bijzondere historische betekenis van 'Slak-Horst'. Vanuit nationaal oogpunt bezien heeft de groep dientengevolge een hoge mate van zeldzaamheid."

Conservering van ander erfgoed van Stuyt in onze regio

De eigenaren van het erfgoed van Stuyt zijn zich over het algemeen bewust van de erfgoedwaarde van hun monumentale pand(en). De villa's zijn behoudens wijzigingen aan de achterzijde en soms ook in het interieur over het algemeen in goede staat. Maar ook hier is oplettendheid ge-

boden. Veel ouder monumentaal erfgoed moet verduurzaamd worden. Het krijgt omwille van het behoud ook vaker een andere bestemming. Zie het voorbeeld van de ombouw (na de brand) van de vroegere Ambachtsschool aan het Burgemeester de Hesselleplein of de metamorfose van de voormalige Vroedvrouwenschool met directeursvilla en kapel aan de Zandweg te Heerlerbaan naar 'Parc Imstenrade'. Daar is het behoud door toegevoegde nieuwe elementen voor de nabije toekomst in ieder geval veilig gesteld. Wat de woonbuurten van Stuyt betreft: er is aandacht voor de erfgoedwaarde bij de woningcorporaties en eigenaren. Zo is De Rozengard in Brunssum redelijk authentiek gerenoveerd. De Egge in Brunssum echter is compleet gesloopt, maar wel zo oorspronkelijk mogelijk en naar het ontwerp van Stuyt opnieuw en verduurzaamd opgebouwd. Ook het Laurentiusplein en omgeving in Voerendaal is gereconstrueerd en verduurzaamd, deels door middel van behoud

en hergebruik van oude materialen, deels ook door middel van nieuwbouw. Op dit moment is de strijd voor het behoud van de Slak als museum-erfgoed in oorspronkelijke staat nog volop gaande ...

Conclusie

Jan Stuyt kunnen we gezien zijn stedenbouwkundig inzicht wat betreft de door hem ontwikkelde projecten met recht 'vormgever van Parkstad Limburg' noemen. Door de opkomende mijnindustrie nam de bevolking – en dus de behoefte aan nieuwe woningen – enorm toe. De eerste dertig jaar van de 20ste eeuw was Parkstad één grote bouwplaats. Verspreid in Parkstad ontstonden vele woonbuurten en verder villa's, kerken (of vergrotingen van kerken), grote gebouwen als de Ambachtsschool en de Vroedvrouwschool. Deze projecten liet Stuyt op zijn eigen karakteristieke manier aansluiten bij de landelijke omgeving waarin die – met name door het aankoopbeleid van goedkope grond door N.V. Tijdig – geplaatst moesten worden. Zo ontstond een regio waar

De Hesselleplein, Ambachtsschool met het door de architect veelgebruikte beeldmerk 'stuiter'.

(foto: R. Braad)

– ondanks de grote groei na de Tweede Wereldoorlog – ook nu nog veel groen waar te nemen is. Het waren uiteraard ook de stedenbouwers na Stuyt die dat beter structureerden, maar het was voornamelijk Stuyt die er de basis voor legde.¹⁴

Noten

- 1 Zie Emile Hollman, *Jan Stuyt, architect en stedenbouwer in Parkstad* (Heerlen 2021) en <https://www.iba-parkstad.nl/kalender/jan-stuyt-architect-en-stedenbouwer/>. Geraadpleegd 15-11-2021.
- 2 *Het Land van Herle* 38:3 (1988), Stuytnummer. Aanleiding toen was om bij het 75-jarig bestaan van de Ambachtsschool bijzondere aandacht te vestigen op de architect van dit gebouw. De tentoonstelling was mede gebaseerd op de publicatie van Annelie Stevens-Ruiters, *Volkswoningbouw in Zuid-Limburg van Jan Stuyt (1868-1934); sociale betrokkenheid of routine?* (s.l. 1979). Doctoraalscriptie Nijmegen.
- 3 Zie: Stuytnummer, 87.
- 4 Agnes van der Linden en Jeroen Goudeau, *Jan Stuyt (1868-1934), een begenadigd en dienend architect* (Nijmegen 2011). Zie ook noot 9 over de pastorie van Klimmen. Enkele kerken en verbouwingen van kerken, zoals de bouw van de voormalige paterskerk van Mariarade (1915) en de aanbouw van de hoofdkerk in Schaesberg (1914-1915), zijn in deze aantallen niet meegeteld.
- 5 A. van der Linden, *Vrienden van Jan Stuyt en Louise Barozzi. Bijdragen aan een album anno 1928* (Nijmegen 2015). En: Van der Linden en Goudeau, 25.
- 6 Nic. H.M. Tummers, 'Het werk van Jan Stuyt buiten Holland, naar de "Heerlense les" van Berlage', *Het Land van Herle* 38:3 (1988), Stuytnummer, 77-90. Tummers zag over het hoofd dat Stuyt samen met Jos. Cuypers en J. Etmans in 1909-1911 twee kleine arbeiderswoningen in Heemstede had ontworpen.
- 7 Zie dossier met tekeningen in RhH, archiefnr. 072, Gemeente Hoensbroek 1800-1940 inv.nr. 2570 (scans 1-6), bestek H139 Jan Stuyt.
- 8 Projecten van Jan Stuyt buiten het gebied van de oostelijke mijnstreek zijn in dit artikel buiten beschouwing gelaten. De woningen voor welgestelden in Molenberg zijn beschreven in: *100 jaar Jan Stuyt Molenbergpark; Open Monumentendag Heerlen, zondag 13 september 2020* (Heerlen 2020). Zie voor een waarschijnlijk nog niet complete lijst van woninggroepen in Parkstad de link in de inhoudsopgave van *MijnStreek* op www.landvanherle.nl/mijnstreek-magazine/tijdschriftarchief-bekijken/. Het niet compleet zijn heeft twee oorzaken: ten tijde van het onderzoek voor de huidige tentoonstelling was het archief van Ons Limburg bij (S)HCL in Maastricht niet te raadplegen en in de gemeentelijke archieven blijken de verzamelingen bouwdoSSIers en ook de doSSIers rond de subsidiëring van de sociale woningbouw, zeker uit de vroegste periode, incompleet en soms geheel afwezig. De lijst is samengesteld dankzij medewerking van Agnes van der Linden.
- 9 Frans Crutzen, *Cuypers en Stuyt in Klimmen* (Klimmen-Ransdaal 2015).
- 10 Zie de in noot 8 genoemde lijst.
- 11 *100 jaar Jan Stuyt / Molenbergpark; Open monumentendag Heerlen zondag 13 september 2020* (Heerlen 2020), 4.
- 12 Zie dossier met tekeningen in RhH, archiefnr. 072, Gemeente Hoensbroek 1800-1940 inv.nr. 2570 en 6073 (scans 18-32), Jan Stuyt met F.W. De Rooij en A. Bartels en inv.nr. 6114. De bouwvergunning is verleend op 16-3-1921 – 072-NT1 bouwdoSSIer 1921-019.
- 13 *Monumenten Inventarisatie Project Limburg; een inventarisatie van bouwkundige structuren en relictten uit 1850-1940. Rapport Heerlen, deel 1* (Maastricht 1992), 96-98.
- 14 Het eerste echte bestemmingsplan voor Heerlen is ontworpen door Jos Klijnen in de periode 1931-1938. Daarin handhaafde hij de groene dalen van respectievelijk de Geleenbeek en Caumerbeek. Zie: Rijckheydt Heerlen, 016 Archief Gemeente Heerlen, doSSIers 1322 t/m 1329.

Dank is verschuldigd aan Agnes van der Linden voor haar ondersteuning en inbreng bij de totstandkoming van dit artikel.

FRANS GERARDS, WALTER
UITTERHOEVE, LUC HERES EN
ERIK LENOIRE

De auteurs zijn allen actieve leden van Heemkunde Voerendaal. Dr. Frans Gerards is lid van onze redactie, ir. Walter Uitterhoeve was docent Fysische Techniek, ir. Luc Heres was landmeter en cartograaf, Voerendaler Erik Lenoire was uitvoerder in de bouw.

Het verdwenen kasteel Dammerscheid in Voerendaal

En waarom er nooit ook maar één brokstuk van het kasteel is teruggevonden.

Kasteel Dammerscheid behoort met de Peerboom, het Kunderhuis en het Hoenshuis tot de verdwenen kastelen in Voerendaal. In het in 2016 gepubliceerde boek over kasteel Dammerscheid is, ondanks dat het kasteel is verdwenen, dankzij intensief speurwerk in de archieven, toch de nodige informatie boven water gehaald, zowel over het kasteel zelf als over zijn bewoners.² Daarbij werd ook aandacht geschonken aan de locatie in Voerendaal waar dat kasteel ooit moet hebben gestaan. Wat de plaats betrof, werd in het boek uitgegaan van informatie zoals beschreven in het in 1949 gepubliceerde 'Gedenkboek Voerendaal' van Van Hommerich en Welters, van een publicatie van de Heerlense kastelenkenner Albert Corten en van een informatiesite van de Gemeente Voerendaal. Dat leidde tot de conclusie dat kasteel Dammerscheid moest hebben gelegen in het oorspronkelijk moerassige gebied tussen de hoeve Lindelauf en de kerk van Voerendaal, dat nu bekend staat als 't Brook.³ De hierboven genoemde onderzoekers waren in hun stellingname over de ligging van Dammerscheid namelijk zo eensgezind en overtuigend dat geen moment is getwijfeld aan de juistheid van hun standpunt, ofschoon twijfel eigenlijk de basis is van alle wetenschap. Twijfel was namelijk alleszins op zijn plaats geweest, want in het door hen aangewezen gebied was nog nooit ook maar het geringste brokstuk van het kasteel teruggevonden. Dan zal het kasteel wel in de huidige vijvers van 't Brook hebben gelegen of misschien in de tegenover het Zorgcentrum 't Brook gelegen woonwijk, voegden anderen daar ter geruststelling aan toe.

Onlangs kwamen de auteurs van deze bijdrage echter tot de ontdekking dat, wat de ligging van kasteel Dammerscheid betreft, het kasteel niet in 't Brook heeft gelegen, maar in Kunrade ten zuidwesten van de kruising tussen de Oude Midweg, de Kunderkampstraat en Op gen Hek.⁴ Met deze plaatsbepaling is het mogelijk de locatie van Dammerscheid in een geheel ander perspectief te plaatsen.

De plaats in 't Brook waar volgens Albert Corten kasteel Dammerscheid zou hebben gestaan.

Een door twee inwoners van Kunrade afgelegde verklaring

Op 5 april 1762 legden Henricus Schepers en Jacob Meessen tegenover de Voerendaalse notaris Cornelis Swildens een verklaring af over het huis Dammerscheid.⁵ Henricus Schepers ver-

Kaartfragment uit de Tranchotkaart

klaarde dat hij inwoner was van 'op de Straat **bij Dammerscheyd**' en Jacob Meessen verklaarde inwoner te zijn van 'op gen Heg mede **digt bij Dammerscheyd**'.⁶ Hierbij wordt opgemerkt dat Jacob Meessen zijn huis, 'op de hegge' gelegen, in 1752 had verworven en dat het een leengoed was van het Leenhof van Schinnen.⁷ Mogelijk dat zijn huis toen deel uitmaakte van het zogenaamde Heggenleen, een te Voerendaal gelegen hof van 42 bunders groot.⁸ Verder vermeldde Jacob Meessen nog dat hij werkman was geweest bij de pachter van Dammerscheid, die enkele kamers van het huis Dammerscheid had bewoond.

De locatie 'op de Straat' lag dus volgens Henricus Schepers bij en 'op gen Heg' lag volgens Jacob Meessen ook dicht bij kasteel Dammerscheid. Met 'op de Straat' werd volgens Van Hommerich en Welters het gehucht Op de Straat bedoeld, thans de Oude Midweg, waar in 1440 een Valkenburgse tol was gevestigd.⁹ Met 'Op gen stroat' werd volgens de Heerlense journalist Wiel Leufkens de Kunderkampstraat (*Oppene Kamp*) in Kunrade bedoeld en in het verlengde daarvan ligt dan de Oude Midweg.¹⁰ In de 18de eeuw werd De Straat inderdaad ook 'op gene Camp' genoemd.¹¹ Wat 'op gen Heg' betreft, moet een onderscheid worden gemaakt tussen 'Op gen Heck' en 'Op gen Heg'. 'Op gen Heck' ligt in het verlengde van de straat Op de Beek en sluit aan op de weg naar Winthagen. Ook de daar gelegen boerderij heet nog steeds 'Op gen Heck'. De naam 'Op gen Heg' is een veldnaam voor de percelen die zijn gelegen ten oosten van de 'Op gen Heck' gelegen manege.

De door Henricus Schepers en Jacob Meessen genoemde locatie van Dammerscheid werd op 11 maart 1776 bij dezelfde notaris bevestigd door de broers Dirk en Willem Habets. De twee broers verklaarden namelijk 'inwoonders kort bij Dammerscheijd op de Heg' te zijn en hun ouders woonden 'kort bij Dammerscheijd op de Straat'. En een van de broers verklaarde ook nog dat hij als knecht had gewoond 'op Overst Voerendal **digt bij Dammerscheijd gelegen**'.¹²

In het hierboven afgebeelde kaartfragment uit de Tranchotkaart zijn, op Op gen Heg na, de door de vier inwoners van Kunrade genoemde toponiemen terug te vinden. Leestraat is Op de Straat en Leheck is Op gen Heck. Ten zuiden van Op gen Heck ligt de hoeve Oversvoerendaal. Het op het kaartfragment genoemde Debeck is de straat Op de Beek. Op de Tranchotkaart zijn de oorspronkelijk inheemse namen verfranst. Volgens de in het voorafgaande genoemde inwoners van Kunrade moet hier ergens dus kasteel Dammerscheid hebben gelegen.

Nog meer aanwijzingen

In deze paragraaf worden geheel los van elkaar nog een aantal aanwijzingen vermeld die de door de vier Kunradenaren genoemde locatie van kasteel Dammerscheid één voor één bevestigen. In 1528 verklaarde Johan van Dammerscheyt dat hij vanwege zijn 'te Overste Furedall' gelegen hoeve leenman was van de Heren van Schinnen. De omvang van de hoeve bedroeg ca. 73 bunders.¹³

Hoeve de Breem, of wat daar nog van over is, gelegen aan de Valkenburgerweg in Voerendaal

Met de verklaring dat zijn hoeve te Overst Voerendaal was gelegen, gaf Johan van Dammerscheyt aan dat de hoeve van Dammerscheid bij de hoeve Overst Voerendaal was gelegen.¹⁴

In 1592 eiste Willem van Winthagen in hoger beroep tegen Jan van Dammerscheydt bij het Leenhof van Brabant te Brussel een servituut of erfdienstbaarheid op waarmee Dammerscheid was bezwaard. Een servituut of erfdienstbaarheid was – en dat is tegenwoordig nog zo – een zakelijk recht waarmee een onroerende zaak, het diende erf genoemd, was bezwaard ten behoeve van een andere onroerende zaak, het heersende erf genoemd. Voor Jan van Dammerscheydt betekende dat, dat hij moest dulden dat Willem van Winthagen met paard, kar en beesten het landgoed Dammerscheid mocht oversteken. Kennelijk had Jan van Dammerscheid hem dat dus eerder verboden.¹⁵ Willem van Winthagen was eigenaar van de hoeve Winthagen in Voerendaal. Hieruit volgt dat het landgoed Dammerscheid ten zuiden van de Oude Midweg moet hebben gelegen.

Johan Willem baron van Elmpt maakte op 20 juli 1752 op het huis Dammerscheid zijn testament op. Hij deed dat in aanwezigheid van de in het voorafgaande genoemde Henricus Schepers en Mathijs Brouns, die hij zijn 'nabuuren' noemde.¹⁶ Beiden, inwoners van Op de Straat in Kunrade, waren dus zijn burens.

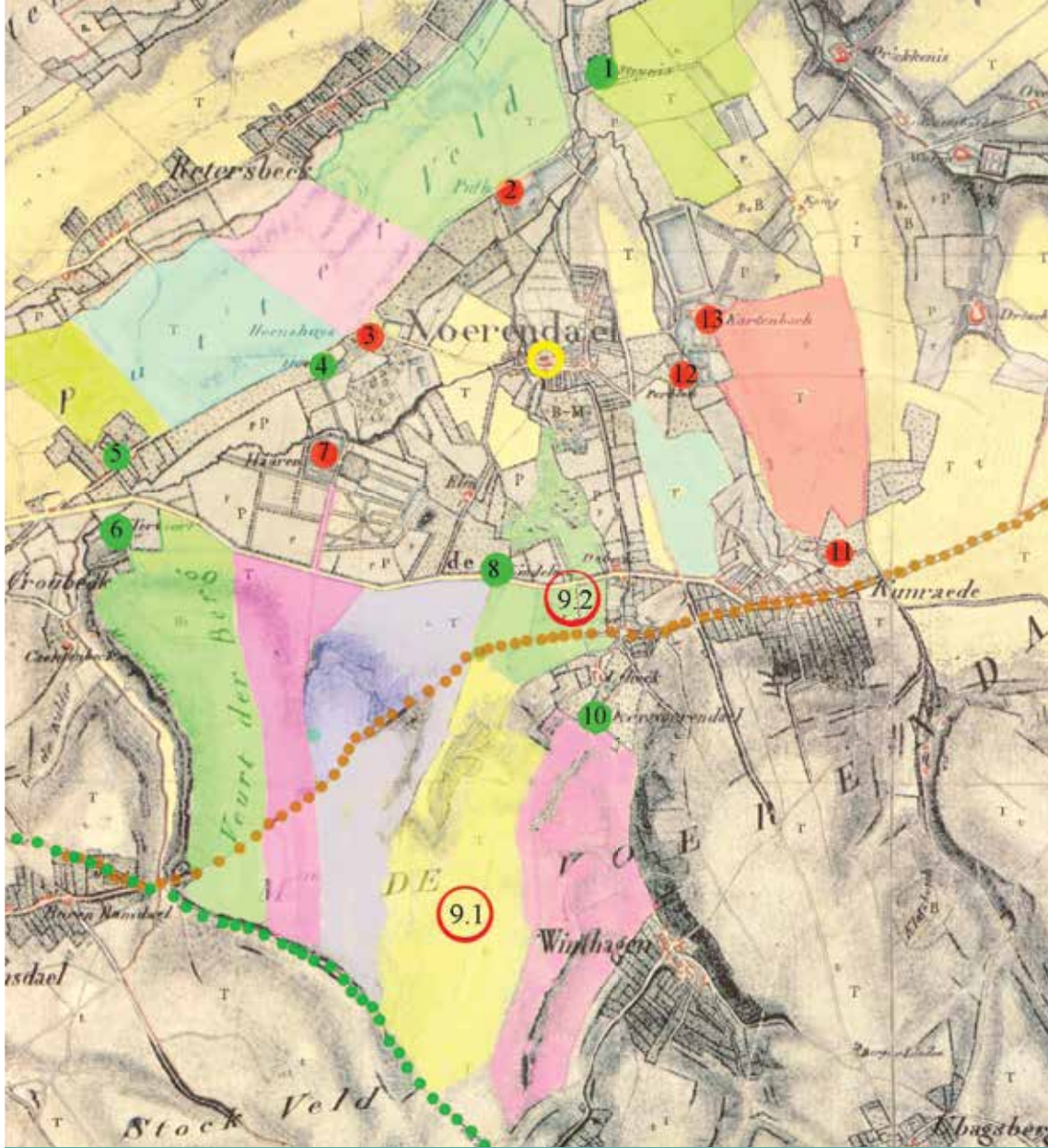
En dan de Maastrichtse publicist, geograaf en predikant Willem Albert Bachiene, die bevond

zich ter voorbereiding van een publicatie in de jaren zeventig van de 18de eeuw bij de in de nabijheid van de hoeve Lindelauf gelegen hoeve de Breem aan de huidige Valkenburgerweg. Zuidwaarts kijkend, dat is richting Winthagen, zag hij toen nog de overblijfselen van het oud en vervallen kasteel Dammerscheid liggen. En zeer nabij lag een grote pachthof, Overst Voerendaal genoemd.¹⁷ Dat betekent dat Bachiene, staande voor hoeve de Breem en zuidwaarts kijkend, een nog vrijwel geheel open veld voor zich moet hebben gezien met in de verte de Oude Midweg, Op gen Hek en Op de Straat.¹⁸ Bachiene stelde dus, zonder ook maar de geringste twijfel, vast dat Dammerscheid niet in 't Brook lag, maar in de buurt van Overst Voerendaal.

Geurt Peters, inwoner van 'Op gen Beek', nu de straat Op de Beek in Voerendaal, verkocht op 9 juni 1772 een stuk akkerland, gelegen op 'den Heggen Berg' aan Anthonius Schoonbroodt.¹⁹ Het stuk akkerland grensde aan de ene zijde aan de hof Overst Voerendaal en aan de andere zijde aan de goederen van Dammerscheid.²⁰

Dammerscheid in het gebied van de kastelen en grote hoeven van Voerendaal

In het voorafgaande is de locatie waar Dammerscheid moet hebben gelegen met behulp van enkele toponiemen globaal aangegeven. In deze paragraaf wordt geprobeerd die locatie met behulp van kaartmateriaal van het gebied van de

De kastelen en hoeven in Voerendaal met hun aanliggende graanakkers (gewanden) ingetekend op de Tranchotkaart.

kastelen en grote hoeven in Voerendaal nader te preciseren. Daarvoor worden op bovenstaand kaartje met cijfers (rood ingekleurd) de gewanden of graanakkers aangegeven van een aantal kastelen en met cijfers (groen ingekleurd) de grote hoeven in Voerendaal. Onderscheiden kunnen dan worden: (1) de Stenenisser gewanden, (2) de gewanden van kasteel Puth, (3) hoeve het Hoenshuis, (4) hoeve Ten Hove, (5) de Stijn gewanden, (6) de Veurder gewanden, (7) de gewanden van kasteel Haeren, (8) de Lindelauffer gewande, (9.1) de *Dammerscheid gewanden*, (9.2) *Dammerscheid*, (10) de gewanden van Overst Voerendaal, (11) Kunderhoes, (12) hoeve Peerboom en (13) de gewanden van kasteel Cortenbach.

Met cijfers is in het kaartje aangegeven in welk gebied kasteel Dammerscheid (9.2) en de Dammerscheid gewande (9.1) in Voerendaal hebben gelegen. Wat verder in het hierboven afgebeelde kaartje opvalt, is dat de kastelen en grote pacht-

hoeven allemaal waren gelegen in de beekdalen in het laaggelegen deel van Voerendaal. Tussen de beekdalen lagen de lössplateaus die uitermate geschikt waren voor de teelt van granen.

In het hooggelegen Voerendaal, het zuidelijk deel van het dorp, waar de beekdalen ontbraken, werd het graan verbouwd op de licht hellende lössgronden. Hierbij werd eeuwenlang gebruikgemaakt van het drieslagstelsel. De akkers werden daarbij opgedeeld in lange, smalle stroken; de wendakkers of gewanden genoemd. Uit het kaartje blijkt dat elk kasteel of hoeve over eigen gewanden beschikte. Kasteel en gewanden waren steeds nauw met elkaar verbonden.

Ook kasteel Dammerscheid moet dus verbonden zijn geweest met de Dammerscheid gewande die, zoals het kaartje laat zien, gelegen waren tussen de gewanden van de hoeve Lindelauf (8) en de gewanden van Overst Voerendaal (10). In het zuiden werden de gewanden begrensd door de Karstraat.²¹

De Gewandeweg

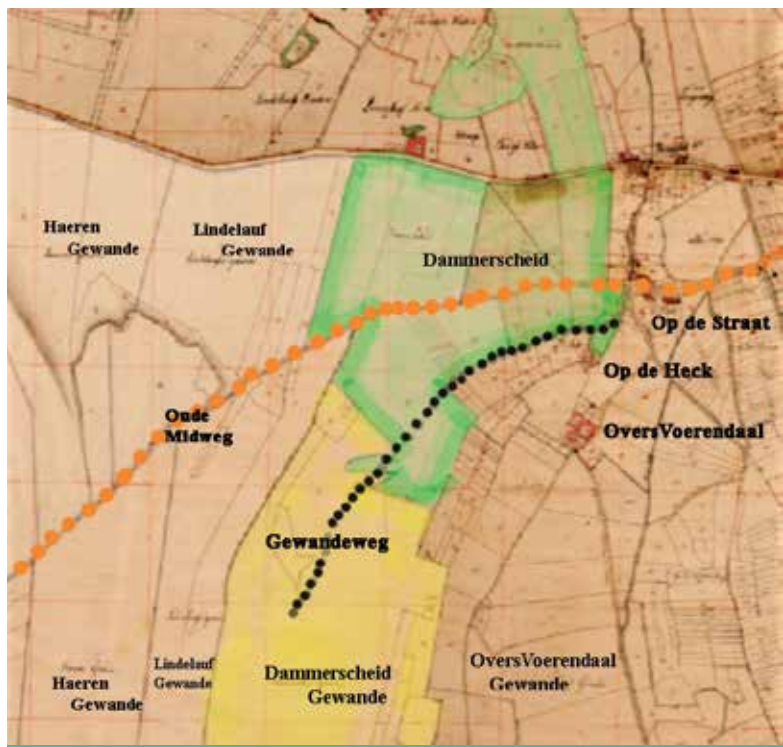
De verbinding tussen de Dammerscheid Gewande en het kasteel en de kasteelhoeve van Dammerscheid is op het kaartje hiernaast aangegeven met de Gewandeweg. Hierbij wordt opgemerkt dat deze Gewandeweg tot op de dag van vandaag nog steeds bestaat, al wordt deze weg nu doorsneden door de A79, de autosnelweg van Heerlen naar Maastricht.

Dat betekent dat kasteel Dammerscheid beneden aan de Gewandeweg moet hebben gelegen bij het buurtschap Op gen Hek. In het gebied dat op het kaartje wordt aangegeven met Dammerscheid moet dan het kasteel met de hoeve, de siertuin, stallen, weilanden, boomgaarden en koolhof van Dammerscheid hebben gelegen. De gronden van de Dammerscheid gewande werden gebruikt voor de graanteelt.

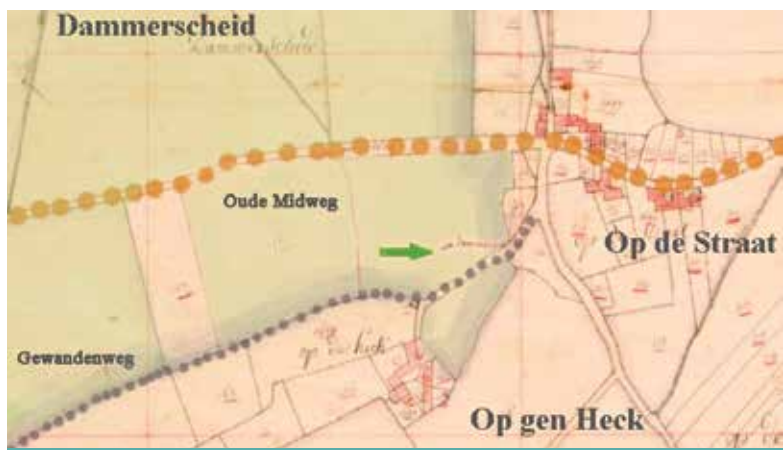
Op zoek naar sporen van kasteel Dammerscheid

Op de in het voorafgaande aangegeven locatie van Dammerscheid is tegenwoordig in het veld geen spoor meer van het kasteel terug te vinden. Bekend is trouwens dat de kasteelhoeve met schuren en stallen al in 1753 tot en met de fundamenten grotendeels was gesloopt.²² De resten van kasteel Dammerscheid en de grond die bij het kasteel hoorde, waren in 1810 opgekocht door de familie Van Panhuys van kasteel Haeren.²³ Het is mogelijk dat de familie Van Panhuys de resten van het oude kasteel volledig heeft laten slopen.

Maar zelfs als een kasteel volledig is gesloopt en dus is verdwenen, blijven er in de op oude kaarten genoemde veldnamen sporen over van het kasteelgebied zelf en van de door het kasteel gebruikte gronden. Het eerste kadastrale minuutplan van 1822 vermeldt dan ook onveranderd nog de oude veldnamen, namelijk 'Dammerscheid' en 'Dammerscheid Gewande'.²⁴ En op het kadastrale minuutplan van 1822 is zelfs nog een klein, langwerpige rood rechthoekje te zien binnen het gebied Dammerscheid. Dat rechthoekje verwijst waarschijnlijk naar een muurrestant van Dammerscheid. Dat er nadrukkelijk 'dammerscheid' bij geschreven staat, duidt erop dat dit in ieder geval een muurrestant van een bouwwerk moet zijn geweest dat bij Dammerscheid hoorde.

De omgeving van Dammerscheid weergegeven op het kadastrale minuutplan van 1822. De Gewandeweg verbindt de hooggelegen gewande met het lager gelegen kasteel met de hoeve.

Uitsnede uit het kadastrale minuutplan van 1822 van het gebied rond het gehucht Op de Straat en Op gen Heck, gelegen bij de Oude Midweg. Het groene pijltje en de naam 'dammerscheid' wijst naar de plaats van het muurrestant.

Foto van de Gewandeweg, die van Dammerscheid naar de hoger gelegen Dammerscheid Gewande voerde.

De entourage van kasteel Dammerscheid

Na in het voorafgaande de locatie van Dammerscheid te hebben gepreciseerd, wordt in deze paragraaf de entourage van kasteel Dammerscheid nader belicht. De in het voorafgaande genoemde Henricus Schepers en Jacob Meessen hadden in 1762 namelijk nog meer te vertellen over kasteel Dammerscheid. Ze verklaarden namelijk ook géén sloten of watergrachten ooit om het huis Dammerscheid te hebben gezien.²⁵ Alleen tegen een op de benedenverdieping gelegen slaapkamer, waar de pachter en zijn echtgenote hadden geslapen, stond een emmerput waar omheen een hoge muur was gemetseld. Uit die put werd het water voor de bewoners en de beesten gehaald.

Verder verklaarden ze nog dat in de genoemde slaapkamer twee vensters waren en onder die twee vensters waren twee schietgaten. Staande op de vloer van die slaapkamer waren die schietgaten 3,5 voet hoog, waardoor men vanuit die slaapkamer op de mesthoop zou kunnen schieten. Henricus Schepers en Jacob Meessen hadden buiten ook de totale lengte van die twee schietgaten opgemeten. Vanaf de begane grond waren die 9 voet hoog. Dat betekent dat 5,5 voet van die schietgaten beneden het niveau van de slaapkamer lag. De slaapkamer op de benedenverdieping lag dan ook niet op de begane grond. Om bij de buitendeur van het kasteel te komen, moesten namelijk zes stenen trappen worden betreden en eenmaal binnen moesten nog eens twee trappen worden betreden om in de slaapkamer te komen. Stellen we gemakshalve een voet op 30 cm dan was de totale hoogte van ieder schietgat ca. 270 cm of 2,7 m. De hoogte van ieder resterend deel van de schietgaten in de slaap-

kamer was ca. 105 cm of 1,05 m. En boven ieder schietgat lag in de slaapkamer dan een venster. Hierbij wordt aangetekend dat in 1762 kasteel Dammerscheid, alhoewel ernstig in verval, nog steeds overeind stond en zelfs werd bewoond. Op 10 november 1767 maakte namelijk in de hierboven genoemde slaapkamer de vijfenvetigjarige Leonard baron van Elmpit in aanwezigheid van notaris Swildens zijn testament op.²⁶

Dammerscheid: een geval apart

In 2017 is in *Mijnstreek* uiteengezet welke factoren van belang waren voor de vestiging van de verschillende kastelen in Voerendaal.²⁷ Alle Voerendaalse kastelen liggen ten noorden van de Kunraderbreuk in de beekdalen, die zijn gelegen in het lage gedeelte van Voerendaal.

De Kunraderbreuk volgt in Voerendaal in grote lijnen het tracé van de weg Kunrade naar Terveurt en verdeelt het dorp Voerendaal in een laag- en hooggelegen deel. In laag Voerendaal was het gemakkelijk om grachten aan te leggen, die werden gevoed door kwelwater. Hierdoor was men verzekerd van een weerbaar huis met grachten die niet droog vielen.

Kasteel Dammerscheid, zoals uit het voorafgaande is gebleken, gelegen bij Op gen Hek en dus dichtbij Overst Voerendaal, lag ten zuiden van de Kunraderbreuk. Door die hoge ligging profiteerde Dammerscheid niet van dat gunstige grondwaterpeil zoals dat in het lage gedeelte van Voerendaal het geval was. Het kasteel was volgens Henricus Schepers en Jacob Meessen dan ook nooit omringd geweest met sloten of watergrachten. Een voordeel van die hoge ligging was wel de mogelijkheid om het huis te voorzien van kelders. Kasteel Dammerscheid en de kasteelhoeve be-

schikten dan ook over een ruime hoeveelheid aan kelders.²⁸ Desalniettemin dient zich de vraag aan wat de bouwheren van Dammerscheid kan hebben bezield om uitgerekend op die plek, waar het niet mogelijk was om een gracht aan te leggen, een kasteel te bouwen.

Dammerscheid in een ander perspectief

Een mogelijk antwoord op die vraag is het gehucht Op de Straat in Kunrade, waar volgens Hardenberg, Van Hommerich en Welters in 1440 een tol was gevestigd. Dat betekent dat dit in de middeleeuwen een belangrijke handelsroute moet zijn geweest waar het voor de landsheer loonde om een tol te vestigen. Kasteel Dammerscheid zou daar dan kunnen zijn opgericht ter beveiliging van die handelsroute. Zo'n versterking langs de weg kon namelijk dienen als gasthuis en toevluchtsoord voor reizigers in nood.

In ruil voor die beveiliging werd door de landsheer tol geheven. Hierbij dient te worden aangegeven dat zo'n tol alleen lonend was als het verkeer noodgedwongen of zelfs verplicht was om van die weg gebruik te maken. Met andere woorden als er sprake was van 'wegendwang'. En dat was tot ca. 1750 daadwerkelijk het geval. De weg van Kunrade over Terveurt naar Klimmen werd namelijk pas omstreeks 1750 aangelegd.²⁹ Om Klimmen en Valkenburg te bereiken moest tot ca. 1750 dus gebruik worden gemaakt van de route over de Oude Midweg in Kunrade.

Vaststaat ook dat in 1776 in Kunrade nog een tol was gevestigd. In een van de aktes van notaris Swildens wordt namelijk '*Sieur W. Bloem van Heerle*' genoemd '*als Tolhouder der Comptoirs van Kunder*'.³⁰ Waarschijnlijk was die tol toen elders in Kunrade gevestigd omdat de reizigers toen gebruikmaakten van het hierboven genoemde traject over Terveurt.³¹

Uit onderzoek van Diana Spiekhout, waarbij zij de kastelenbouw in het Oversticht, dus in Noord-oost-Nederland bekeek, is gebleken dat ruim tweederde van de kastelen in het Oversticht binnen 500 m langs een doorgaande interregionale route waren gelegen. Zo'n route of weg was in bezit van de landsheer. Voor de reizigers was het voordelig om van zo'n weg gebruik te maken omdat zij er bescherming genoten. Ter compensatie van de gemaakte kosten hief de landsheer op zo'n weg tol en geleidegeld.³² Reizigers waren vaak

verplicht om van zo'n route gebruik te maken. Omdat kasteel Dammerscheid geen grachten heeft gehad, moet het een geheel andere functie hebben gehad dan de in het lage deel van Voerendaal gelegen kastelen in de beekdalen. Het meest aannemelijk is dat het heeft gediend om de handelsroute over de Oude Midweg te beveiligen. Mogelijk heeft die tol toen gestaan bij de plaats die nu Op gen Hek wordt genoemd. De straatnaam Op gen Hek kan namelijk verwijzen naar een tolhek, een afsluiting van de Oude Midweg c.q. De Straat door een slag- of draaiboom op de plaats waar de tol moest worden betaald. Voor de beveiliging van die handelsroute was kasteel Dammerscheid onder meer voorzien van schietgaten.³³ De schietgaten, zoals opgemeten door Henricus Schepers en Jacob Meessen, moeten ooit functioneel zijn geweest en niet symbolisch zijn aangebracht om de ridderlijke uitstraling van het kasteel te onderstrepen. De schietgaten waren namelijk vanaf de begane grond gezien ca. 2,7 m hoog. Volgens Albert Corten werden in de 13de en 14de eeuw de schietsleuven inderdaad aangebracht tot laag in de muur zodat men het daarvoor liggende veld onder schot kon nemen.³⁴ Volgens Van Hemelrijk verschenen de schietspleten of schietgleuven voor het eerst in de 12de eeuw en waren ze in de 13de eeuw algemeen verspreid.³⁵ Dat ze op Dammerscheid vanaf de begane grond 2,7 m hoog waren, kan betekenen dat toen deze schietgaten werden aangelegd er nog gebruik werd gemaakt van handbogen. Pijlen afgeschoten door middel van een dergelijke boog konden op 200 m afstand een plank doorboren.

Hiermee wordt ook enige grond gegeven aan de bewering van De Win dat het middeleeuwse slot Dammerscheid het oudste kasteel van Voerendaal is.³⁶ Waar de meeste Voerendaalse kastelen in de middeleeuwen namelijk als een grote hoeve zijn begonnen en daarna tot een kasteel werden opgetuigd, lijkt Dammerscheid van begin af aan als weerbare vesting, dus als een kasteel, te zijn opgericht.

Conclusie

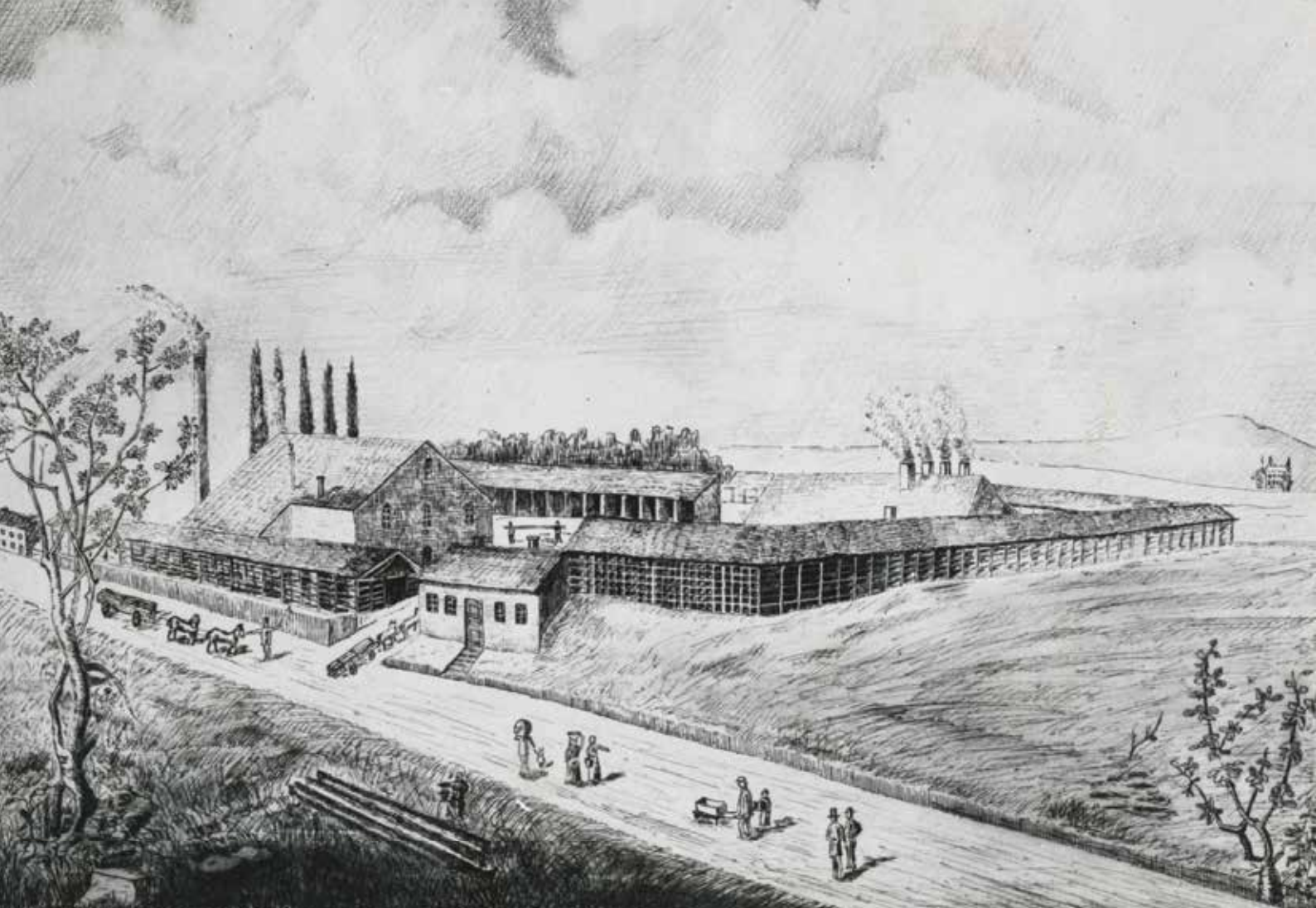
In 't Brook in Voerendaal is nooit ook maar één brokstuk van het verdwenen kasteel Dammerscheid teruggevonden. Daarvoor is maar één verklaring denkbaar namelijk dat Dammerscheid niet in 't Brook heeft gestaan. Dat verschillende

onderzoekers in het verleden met grote stelligheid 't Brook als locatie van Dammerscheid hebben aangewezen, heeft te maken met het feit dat ze de resten van de verdwenen motte de Borgbergh, die wel in 't Brook was gelegen, voor kasteel Dammerscheid hebben aangezien.³⁷ Dat die fout gemaakt werd, is overigens wel begrijpelijk. De goederen van de Borgbergh waren, evenals de goederen van Dammerscheid, namelijk in

bezit van de familie Van Dammerscheid en in de 18de eeuw van de adellijke familie Van Elmpt.³⁸ Een toekomstige speurtocht naar mogelijke resten van het verdwenen kasteel Dammerscheid dient zich echter te richten op een andere locatie en die moet ten zuidwesten van de kruising tussen de Oude Midweg, de Kunderkampstraat en Op gen Hek zijn gelegen.

Noten

- 1 Met dank aan Funs Patelski voor zijn suggesties met betrekking tot aanvullende bronnen.
- 2 F. Gerards, *Dammerscheid, Over de neergang van een kasteel en de lotgevallen van zijn bewoners* (Heerlen 2016).
- 3 F. Gerards, *Dammerscheid*, 49-50. Zie ook: F.M. Gerards, 'Het verdwenen kasteel Dammerscheid in Voerendaal. Meer vragen dan antwoorden', *Het Land van Herle*, 62 (2012), 84-86. De eerste onderzoeker die Dammerscheid in 't Brook lokaliseerde was Jos Habets in 1884. Zie: J. Habets, *Het Leenhof en de leenen van Valkenburg* (Roermond 1884), 520.
- 4 In 1977 werd door de gemeente Voerendaal grond aangekocht ten behoeve van de realisering van het uitbreidingsplan 't Brook. Plaatselijk werd die grond 'Dammerscheid' genoemd. Met de kennis van nu is duidelijk dat die benaming onterecht was. Zie: Rijckheydt Heerlen, T 204 Gemeente Voerendaal, inv. nr. 339.
- 5 RHCL Maastricht, 09.001 Notariële archieven van notarissen berustende in het (voormalig) Rijksarchief in Limburg, te Maastricht, 1544-1842, inv.nr. 4445, akte. nr. 30.
- 6 In het archief van notaris Cornelis Swildens zijn verschillende aktes terug te vinden van Henricus Schepers en zijn echtgenote Anna Maria Senden, in die aktes steeds vermeld als: 'zijnde inwoners in dit kerspel Voerendal bij Dammerscheijd op die Straat'.
- 7 RHCL Maastricht, 01.075 Landen van Overmaas, inv.nr. 2105 (Archief van het Leenhof van Schinnen), 133. De naam *Op de Hegge* is mogelijk de vernederlandsing van de naam *Op gen Heg*.
- 8 H. Pijs, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de Voormalige heerlijkheid Schinnen' (vervolg), *PSHAL* 65 (1929), 179.
- 9 H. Hardenberg, 'Het Limburgsche gedeelte van de Romeinsche Heerbaan Keulen-Tongeren', *De Maasgouw* 62 (1942), 27. Zie ook: J. Habets, J., 'Découverte d'antiquités dans le Duché du Limbourg', *PSHAL* II (1865), 256.
- 10 W. Leufkens, De bewogen geschiedenis van een dorp in het 'Voel', *Limburgs Dagblad*, 01-07-1995.
- 11 RHCL Maastricht, 09.001 Notariële archieven van notarissen berustende etc., inv.nr. 4460, aktenr. 15.
- 12 RHCL Maastricht, 09.001 Notariële archieven van notarissen berustende etc., inv.nr. 4454, aktenr. 11.
- 13 H. Pijs, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de Voormalige heerlijkheid Schinnen' (vervolg), 138.
- 14 De naam 'Overst Voerendaal' duidt op een hoge ligging. Het gebied hoort bij 'hoog Voerendaal'.
- 15 A. Gaillard, en H. Deceulaer, *Inventaris van het archief van het Leenhof van Brabant Processen 1434-1795* (Brussel 2019), 195, nr. 1259.
- 16 RHCL Maastricht, Notariële archieven van notarissen berustende etc., inv.nr. 4438, aktenr. 126.
- 17 W.A. Bachiene, *Beschrijving der Vereenigde Nederlanden Vyfde Deel* (Amsterdam en Utrecht 1779), 1054.
- 18 Wie nu, staande voor hoeve de Breem staat en zuidwaarts kijkt, kijkt tegen het bedrijf van Bandspecialist Kicken en Eurlings interieur aan.
- 19 Het kadastrale minuutplan van 1822 gebruikte de naam *Op de Beek* voor de woningen gelegen rond het kruispunt Valkenburgerweg, Keerberg, Op de Beek, dus rond de huidige Herberg de Pintelier en Hoeve de Breem.
- 20 RHCL Maastricht, Notariële archieven van notarissen berustende etc., inv.nr. 4452, aktenr. 41.
- 21 De gewanden van Dammerscheid werden onder andere begrensd door de Karstraat. In de *Limburger Koerier* van 16-04-1904 bood notaris Lemmens uit Klimmen namelijk publiekelijk bouwland te koop aan in Dammerscheid aan de Karstraat.
- 22 F. Gerards, *Dammerscheid*, 52-53.
- 23 Ibidem 199-200.
- 24 Die veldnamen waren in 1925 nog in gebruik. In het *Limburgsch Dagblad* van 10-01-1925 werd de openbare verkoop aangekondigd van een boerderij Op de Heg te Voerendaal gelegen. Verkocht werd onder andere een te Dammerscheid gelegen weiland en bouwland gelegen in de 'Dammerscheidsgewande'.
- 25 Hiermee kan de verklaring van Dammerscheid als 'scheiding der dammen' definitief in de prullenbak worden gegooid.
- 26 F. Gerards, *Dammerscheid*, 152.
- 27 W. Uitterhoeve, 'Hoe Voerendaal aan zijn kastelen kwam, De keuzes van middeleeuwse bouwheren', *Mijnstreek* 2:4 (2017), 5-12.
- 28 F. Gerards, *Dammerscheid*, 54.
- 29 L. van Hommerich en F. Welters, *Gedenkboek Voerendaal*, 7-8.
- 30 RHCL Maastricht, 09.001 Notariële archieven van notarissen berustende etc., inv.nr. 4454, aktenr. 45.
- 31 Rechts van de huidige rotonde op de Heerlerweg naar Heerlen ligt de *Tolpost* die overgaat in Kunderberg.
- 32 A.G.M. Spiekhout, *Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht* (Groningen 2020), 126, 130.
- 33 Schietgaten of schietgleuven waren bij middeleeuwse kastelen aangebracht in de kantelen op een weergang, in een toren of, zoals bij Dammerscheid, in de vertrekken van een kasteel.
- 34 A. Corten, 'Over kastelen gesproken', *Het Land van Herle*, 35 (1985), 65.
- 35 M. van Hemelrijck, *De Vlaamse Krijgsbouwkunde* (Tielt 1950), 64-65.
- 36 J.Th.H. de Win, 'Kastelen' in *Limburg* (Hoensbroek 1978), 109.
- 37 Die fout is ook gemaakt door de schrijvers van het standaardwerk van W. Hupperetz, B. Olde Meierink en R. Rommes (red.), *Kastelen in Limburg Burchten en landhuizen (1000-1800)* (Utrecht 2005), 403. Volgens hen herinnert de 1 meter hoge vlakke heuvel met een doorsnede van ongeveer 30 meter aan kasteel Dammerscheid. Ondergronds zouden nog fundamenten aanwezig moeten zijn. Zie over de Borgbergh: F. Gerards, X. van Dijk en W. Uitterhoeve, 'De Borgbergh, De herontdekking van een Voerendaalse motte', *Mijnstreek* 1:3 (2016), 4-10.
- 38 F. Gerards, *Dammerscheid*, 71-73.

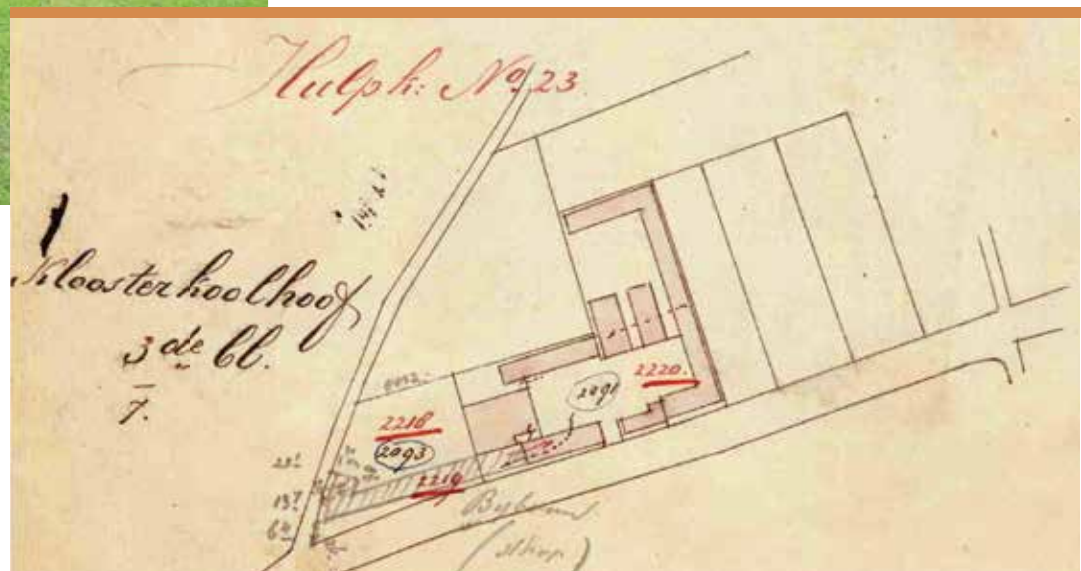

De tekening van rond 1880 geeft een prachtig en correct beeld van het bedrijf.

Zoals vroeger het droogrek voor de pannen uitzag, is te zien aan dit voorbeeld van een huidig pannesjop.

Kadastrale Veldwerk-tekening uit 1876 geeft de situatie van het bedrijf weer na de laatste uitbreiding.

MARCEL DINGS

Drs. Marcel Dings is geboren en getogen in Tegelen, heeft geschiedenis gestudeerd in Utrecht, werkt bij grofkeramisch producent Wienerberger en heeft zich gespecialiseerd in de geschiedenis van de grofkeramiek in Nederland. www.marceldings.nl

De oude pannenbakkerij van Heerlen

Bij mijn onderzoek naar de Limburgse steen- en dakpannenindustrie vond ik enkele jaren geleden een prachtige tekening van een Heerlense pannenfabriek rond 1880. Deze prent was al meerdere keren gepubliceerd en beschreven. Het meest gedetailleerd gebeurde dit in 1957 door W. Lindelauf.¹

Nu, ongeveer 65 jaar later, beschikken we over bronnen die met name de laatste jaren veel toegankelijker geworden zijn zoals kadastrale gegevens, notariële akten en kranten. Op basis van deze gegevens probeer ik hieronder meer gedetailleerde informatie te geven over de ontwikkeling van dit bedrijf. Een belangrijke vraag hierbij is of de in 1870 ingevoerde stoommachine voor de pannenbakkerij werkte, voor de houtzagerij, of voor beide. Een andere vraag om te beantwoorden is of op basis van de gegevens beoordeeld kan worden of de prent een nauwkeurige weergave van het bedrijf is en of het jaartal nauwkeuriger geschat kan worden.

Willem Claassen, 1864-1873

Op 31 augustus 1860 vestigde zich in Heerlen een zekere Willem Claassen vanuit het ten westen van Dortmund gelegen Dorstfeld. Hij was op 22 juli 1823 geboren als Jan Willem, zoon van Gerard Claessens en Maria Anna Jongen.² Uit het bevolkingsregister van Heerlen blijkt dat hij getrouwd was met Regina Vörste (Vrösch, Vörster). Zij was geboren in het direct ten westen van Dorstfeld gelegen Marten. Ze bleef met haar echtgenoot in haar geboortedorp wonen en zij kregen hier minstens twee kinderen: Willem in 1852 en Hendrikus in 1857.

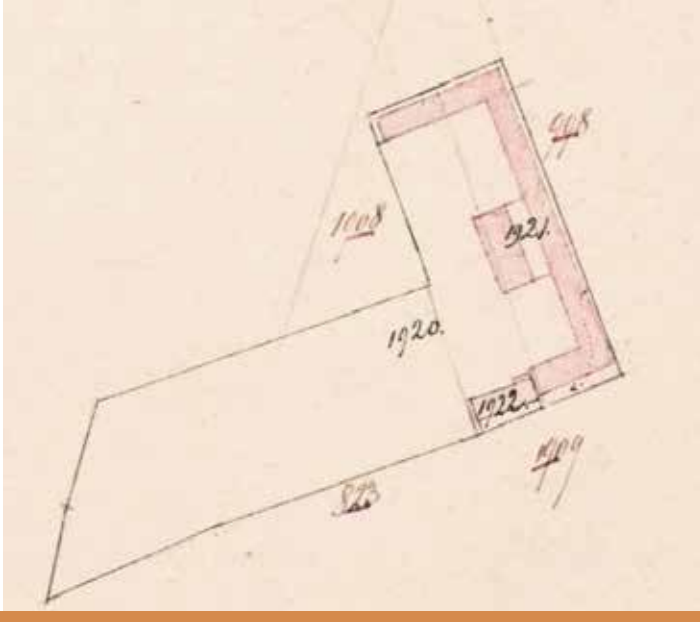
Na de verhuizing naar Heerlen kwam in 1862 nog een derde kind ter wereld: Jan Emile. Oudste

zoon Willem overleed in 1864 op twaalfjarige leeftijd in het Belgische Hasselt. Er bleven daarna twee kinderen over die in het vervolg van het verhaal een rol spelen.

Fabriek en huis in Heerlen kom

In 1861 kocht Willem een stuk bouwland aan de Kloosterkoolhof te Heerlen, dat kadastraal bekend stond als sectie D perceel 997. Een jaar later bouwde Willem een huis op het zuidelijke deel van het terrein. Mogelijk ging het gezin hier wonen. Nog een jaar later kocht hij het naastgelegen perceel D 998. Hierdoor kreeg zijn eigendom aan de Kloosterkoolhof (soms ook Onderste Crutzeveld genoemd) de vorm van een gespiegelde hoofdletter L. De huidige locatie van deze percelen is Schaesbergerweg 1-19.

Blijkbaar had Willem plannen met dit terrein. Want nog een jaar later, in 1864, begon hij hier volgens de officiële gegevens een steenbakkerij. Volgens mij echter was het vrijwel zeker een gecombineerde steen- en pannenbakkerij. Het was in ieder geval zeker een steenbakkerij, want het westelijke gedeelte van de gespiegelde L-vorm werd steenplaats genoemd en diende dus als plek om de stenen op de grond te drogen te leggen. De oven stond in het midden van de opgaande lijn van de L-vorm. Aan de noordelijke, oostelijke en een klein stuk van de zuidelijke zijde van het terrein kwam een groot, lang gebouw te staan. Op de oude tekening lijkt dit op hoge rekken te duiden en op de hulpkaart van het kadaster staat dit gebouw benoemd als pannenschuur. Deze twee vaststellingen gecombineerd voeren tot de conclusie dat dit de overdekte droogrekken zijn om de pannen te drogen te leggen. Want dakpannen konden vanwege hun gegolfde vorm

Kadastrale Hulpkaart uit 1864 geeft de situatie weer na de oprichting van de steen- en pannenbakkerij.

niet op de grond te drogen gelegd worden. Bovendien waren ze bij contact met regen ook veel kwetsbaarder dan de dikkere, rechthoekige stenen, waardoor ze vrijwel altijd overdekt te drogen werden gelegd.

In datzelfde jaar van de oprichting van de fabriek kocht Willem een huis aan de Evengats, midden in de kom van Heerlen bij de Veemarkt (nu Wilhelminaplein). Volgens Lindelauf was dit het grote huis waar in 1875 de Zusters Franciscanessen tijdelijk hun intrek namen en een school openden. Korte tijd later werd dit huis betrokken door de gebroeders Penners en daarna door dokter De Wever. Uiteindelijk werd het pand gebruikt als kantoor van de Staatsmijnen.

Stoom

Blijkbaar ging het goed met het bedrijf van Claassen. Want vier jaar na de oprichting volgde volgens het 'Provinciaal Verslag' een uitbreiding met een *pannen- en plaveijenbakkerij*. Op de kadastrale kaart wordt duidelijk dat ten westen van de bestaande oven een tweede gebouw verrees. Dit zal een aparte oven voor de pannen en plavuizen geweest zijn.

In het 'Provinciaal Verslag' van 1870 staat dat in het bedrijf een stoomketel geplaatst is en elders in het verslag wordt het bedrijf dan ook aangeduid als een stoompannenbakkerij. Daarmee is dit het eerste bedrijf in Limburg dat gebruikmaakte van een stoommachine bij de productie van dakpannen. Het daaropvolgende bedrijf was de N.V. Stoomdakpannenfabriek van Echt te Echt, dat – voor zover bekend – in 1877 een stoommachine plaatste en in gebruik nam.³ De stoom-

machine werd ingezet ofwel bij het maken van de pannen ofwel bij de kleivoorbereiding.

De stoomaandrijving bij de pannenfabriek van Claassen was echter geen succes want een jaar na de mechanisatie stond in het 'Provinciaal Verslag' al dat de stoommachine buiten werking was.

Willem zag in dat het ongebruikt laten van deze krachtbron kapitaalvernietiging was. Daarom liet hij op de plek van de steenplaats drie nieuwe gebouwen neerzetten. Aan de noordzijde kwam een bergplaats, aan de zuidzijde een droogpannenbakkerij⁴, en daar tussenin een stoomhoutzagerij. Hierdoor werd het mogelijk de stoommachine optimaal te benutten maar dan nu niet voor het bewerken van klei, maar voor het zagen van hout. Uit de 'Provinciale Verslagen' van de daaropvolgende jaren wordt in ieder geval duidelijk dat het bedrijf bleef doorwerken met slechts één stoommachine van 8 pk. Er was dus geen aparte, tweede, stoommachine voor de houtzagerij aangeschaft. In de 'Verslagen' bleef evenals voorgaande jaren staan dat het bedrijf bestond uit een stoompannenbakkerij en een houtzagerij. Bij de diverse verkoopakten in de volgende jaren echter stond steeds dat het om een pannenbakkerij en stoomhoutzaagmolen ging. Waarschijnlijk had Willem snel ingegrepen toen bleek dat de voor veel geld aangekochte stoommachine niet naar behoren functioneerde bij de pannenbakkerij en daarom heeft hij rondom de machine een nieuwe activiteit ontplooid in een bedrijfstak waar de stoommachine zich al langer bewezen had. Bij het bedrijf komen we de term 'steenbakkerij' niet meer tegen, wat consistent is met het verdwijnen van de steenplaats ten behoeve van de houtzagerij.

Het noodlot slaat toe

In 1873 kwam het bedrijf kort in het nieuws. Op zaterdag 16 augustus ontstond er brand in een stapel hout bij de pannenfabriek en stoomhoutzaagmolen van de heer Claassen. Als vermoedelijke oorzaak werd onvoorzichtigheid van kinderen aangegeven. Door tijdig ingrijpen werd het vuur snel geblust. Het had allemaal erger kunnen aflopen omdat het dak van de bergplaats reeds vlam begon te vatten. Nu bleef de schade beperkt tot 50 gulden.⁵

Willem Claassen zat vermoedelijk vol plannen voor de toekomst. Hij sloot in januari 1873 een lening af van 18.000 gulden met een looptijd van

2 jaar bij de Naamloze Vennootschap de Limburgsche Credietvereniging, gevestigd te Maastricht. Contactpersoon bij die bank was kassier Eduard Philips, wonende te Maastricht, in zijn functie als directeur. Als onderpand voor de lening dienden al Willems bezittingen in Heerlen en Schinveld. Helaas sloeg kort daarna het noodlot toe want datzelfde jaar overleed Willem op 18 november op 50-jarige leeftijd. De burgerlijke stand gaf overigens de leeftijd van 51 jaar aan.

De erfgenamen van Willem Claassen, 1873-1876

Weduwe Regina Vörste en haar twee jonge kinderen waren nu eigenaar van de fabriek en alle andere bezittingen van de overledene. De afgesloten lening zorgde echter voor grote problemen. Een jaar na Willems overlijden stuurde de heer Philips een deurwaarder met een exploit bij hun langs. Daarin werd gevraagd het verschuldigde bedrag van de lening op korte termijn terug te betalen anders zou de N.V. Limburgsche Credietvereniging gedwongen zijn om over te gaan tot openbare verkoop. Het ging om het restant hoofdsom van 16.788,95 gulden, en het totaal van kosten en achterstallige rente van ongeveer 3200 gulden.⁶

Hierop vooruitlopend verscheen in een zestal dagbladen, waaronder de Maas- en Roerbode van 24 oktober 1874, een advertentie waarin aangekondigd werd dat notaris Bex uit Klimmen het bedrijf publiek zou verkopen op donderdag 19 november 1874. Deze verkoop zou plaatsvinden 's morgens om 10 uur in het logement van de heer Herman Cloot te Heerlen, ten overstaan van de kantonrechter van het kanton Heerlen, krachtens art. 1223 B.W. Naast een herenhuis, een huis bestaande uit twee woningen en een perceel met tuin in het centrum, omvatte de verkoop tevens de fabriek. Die werd omschreven als: *Een huis met in volle werking zijnde steen - en pannenbakkerij, droogpannenbakkerij, stoomhoutzaagmolen, alle gereedschappen bepaaldelijk tot derzelve wezen behorende, bergplaatsen, boomgaard, bouwland en verder erf, aan elkander gelegen in Kloosterkoolhof bij Heerlen, groot te zamen 1 hectaar 72 aren 40 centiare Sectie D N°s 1922, 2037, 2090, 2091, 2092, 2093, 825, 826, 996 en 1000.*⁷

Op de dag van de verkoop betaalde de familie Claassen het totaal van de kosten en achterstal-

lige rente, dus ongeveer 3200 gulden. Hierdoor wisten ze gedaan te krijgen dat de verkoop voorlopig uitgesteld werd. Blijkbaar kreeg de familie twee jaar de tijd om een oplossing te vinden voor hun financiële problemen. Maar dit bleek een onmogelijke opgave, zeker toen ook moeder Regina in deze periode overleed. Haar beide tienerzoons waren nu wees en werden ondergebracht bij hun voogd, Jan Leonard Jongen, veldwachter te Heerlen. De terugbetaling van de lening kwam door dit tweede overlijden nog verder op de achtergrond te staan.

Volgens de gegevens van het Bevolkingsregister verhuisden de beide weeskinderen Claassen op 8 augustus 1876 naar Marten, het geboortedorp van hun moeder. Mogelijk werden ze daar opgevangen door haar familie. De jongens waren op dat moment negentien en veertien jaar oud.⁸ Korte tijd na hun vertrek kwam de heer Philips, de geldverstrekker, opnieuw in actie om namens de bank het geld terug te vorderen. De hypothecaire lening was immers nog steeds niet afbetaald. Ongeveer twee jaar na de op het nippertje afgewende openbare verkoop, kwam nu opnieuw een aankondiging in de kranten dat alle bezittingen van de familie Claassen verkocht zouden worden. Dit zou gaan gebeuren op 6 november 1876 door dezelfde notaris en in hetzelfde logement als de verkoop in 1874 plaatsgevonden zou hebben. Bovendien bleek dat er nog een tweede hypothecaire schuldeiser was: de Grefrather Volksbank. Deze had een kleiner bedrag te vorderen dan de N.V. Limburgsche Credietvereniging. Namens deze Grefrather Volksbank kochten Wilhelm Weber, advocaat wonende te Elberfeld, en Louis Schaub, koopman wonende te Grefrath, alle geveilde percelen op. De totale opbrengst was 29.259,35 gulden. Het fabrieksgedeelte leverde 6650 gulden op.⁹

Grefrather Volksbank, 1876-1879

Waarschijnlijk had de Grefrather Volksbank N.V. in 1874 al een beheerder voor de fabriek aangesteld. In de periode 1874-1876 werd in de 'Provinciale Verslagen' de fabriek al verbonden met de naam H. Schulte-Heuthaus.

Deze persoon was een inwoner van Grefrath en waarschijnlijk vervulde deze tijdelijk de functie van bedrijfsleider. De bedrijfsgerelateerde vergunningen voor de oprichting van de pannenfa-

briek (1863) en de plaatsing van de stoommachine (1870) werden op zijn naam overgeschreven. In de periode 1876-1879 vervulde een zekere K. Remy deze functie.

De Grefrather Volksbank werd in februari 1877 failliet verklaard.¹⁰ Adolph Christ, koopman, wonende te Elberfeld in Pruisen, werd in oktober 1878 genoemd als curator in dit faillissement. Uit hoofde van deze functie plande hij voor dinsdag 11 mei 1880 in hotel Cloot te Heerlen een openbare verkoop van de in deze gemeente gelegen goederen die de bank in bezit had. Lot D bestond uit een huis, steen- en pannenfabriek, droogpannenbakkerij, stoomhoutzaagmolen, bergplaatsen, aangrenzend erf en toebehoor, gelegen aan de Kloosterkoolhof en het Onderste Crutzerveld. Het bedrijf werd, inclusief een perceel land van 23 are en 40 ca, voor 3650 gulden verkocht aan Peter Havenith.¹¹ Dit betekende dat de waarde van het bedrijf in vier jaar tijd met bijna de helft gedaald was.

Firma Havenith-Johnen, 1880-1896

Johann Peter Havenith (ca.1847-1897) was getrouwd met Anna Elisabeth Johnen (ca.1842-1900). Hij stond in het adresboek van Aken en Burscheid van 1877 vermeld als houthandelaar onder de naam firma Peter Havenith-Johnen, een houthandel en wagenmakerij gevestigd aan de Ponsteinweg 4 te Aken.¹² De aankoop van de stoomhoutzagerij in Heerlen betekende een flinke uitbreiding van het bestaande bedrijf, want nu kon de firma haar eigen hout op maat zagen en kreeg ze ook nog voet aan de grond in Nederland. Het echtpaar verhuisde zelfs met hun twee kinderen naar Heerlen.

Het bedrijf in Heerlen bleef doorwerken als voorheen, dus als stoomhoutzagerij, pannenbakkerij en droogpannenbakkerij. In de 'Provinciale Verslagen' van 1880 en 1881 stond wel dat de pannenbakkerij vervangen was door een tabakskerverij. Ik ga ervan uit dat dit een ambtelijke verschrijving was omdat vanaf 1882 weer gewoon pannenbakkerij vermeld werd. In het 'Provinciaal Verslag' van dat jaar staat dat de stoommachine van 8 pk vervangen was door een van 12 pk.

Het gaat bergaf

Op het eind van de negentiende eeuw ging het bedrijf steeds verder achteruit. Lindelauf noemt

als oorzaken voor het verval van de pannenbakkerij: de concurrentie van de aan spoor- en waterwegen gelegen fabrieken, de hoge kosten om de klei met paard en kar van de Brunssummerheide aan te voeren, en de op dat moment geringe lokale bouwactiviteit. Dat laatste argument gebruikte hij ook voor de houtzagerij, met daarnaast het gegeven dat Duitsland hoge invoerrechten op hout ging heffen, waardoor het in Heerlen gezaagde hout te duur werd voor de Duitse markt.

Vanwege de malaise in het bedrijf kon Havenith de kosten van de hypotheek niet meer opbrengen. Krachtens artikel 1223 van het Burgerlijk Wetboek werd zijn onderpand voor de hypotheek, zijn Heerlense bezittingen, openbaar verkocht. Door middel van een advertentie werd bekendgemaakt dat de verkoop zou plaatsvinden via notaris Lemmens te Klimmen. De datum was dinsdag 23 juli 1895 en het tijdstip 's middags om drie uur. Ook nu was de plaats van handing weer het Heerlense hotel Cloot, ook wel 'Au Roi des Belges' genaamd. De verkoop betrof:

*Twee huizen, en verdere gebouwen, aanhoorigheden en verder een Stoomhoutzaagmolen, Steen- en Pannenfabriek, droogpannerschap, bergplaatsen, aanhebbende erf, bouwland en toebehoor, de zaagmolen met alle gereedschappen, bepaaldelijk tot dezelve wezen behoorende aan elkander gelegen te Kloosterkoolhof en onderste Krutzerveld, kadastraal bekend sectie D Nos. 1922, 2037, 2090, 2092, 2218, 2219, 2220 en 996. Gemelde goederen zijn zeer gunstig gelegen inde nabijheid van den nieuwen Spoorweg Sittard Hertzogenrath, aan den weg van Heerlen naar Schaesberg.*¹³

Blijkbaar was niemand in de goederen geïnteresseerd, of kwam Havenith nog net op tijd met voldoende geld aanzetten om de openbare verkoop tegen te houden. Hoe dan ook, bij notaris Lemmens te Klimmen is geen verkoopakte te vinden, en het bedrijf stond in het 'Provinciale Verslag' van 1896 nog steeds vermeld onder de naam van Havenith. Deze echter zag geen toekomst meer voor het bedrijf en hij liet de bedrijfsgebouwen nog datzelfde jaar afbreken. Twee jaar later werden er vier woningen op het terrein gebouwd. Peter Havenith overleed in 1897, waardoor hij de sloop nog net meegemaakt heeft. Zijn echtgenote overleed in 1900, zodat zij de nieuwbouw van de woningen op het fabrieksterrein nog meegemaakt heeft.

De tekening

Op de tekening zien we een aantal gebouwen die we aan de hand van de kadastrale gegevens en kaarten kunnen benoemen, met tussen haakjes het jaar van oprichting. Uiterst links een huis dat niet tot het fabrieksterrein behoorde. Daarnaast tot aan de ingang lag aan de straatzijde de droogpannenbakkerij (1876). Het grote gebouw daarachter is de stoomhoutzagerij (1871), met links ervan een schoorsteen voor de stoommachine. Achteraan op dit linkerdeel bevindt zich de open bergplaats (1871).

Rechts naast de inrit ligt de woning (1862). Rechts daarvan, langs de grenzen van het perceel, staan de grote houten rekken voor het drogen van de pannen (1864). Achter de droogrekken liggen de ovens (1864 en 1868). De gehele tekening komt overeen met de kadastrale tekeningen, met uitzondering van de ovens. Op de kadastrale tekening zijn dat twee gebouwen, maar op de prent zien we slechts één bouwwerk. Mogelijk is dat te verklaren doordat beide ovens vermoedelijk overkapt werden door een gezamenlijk groot dak. Uit het dak komen vier schoorstenen.

In 1957 werd gesteld dat de tekening van rond 1880 zou zijn. Op basis van de kadastrale kaarten kan ik deze bewering staven. De prent kan op zijn vroegst in 1876 gemaakt zijn omdat anders de droogrekken aan de linkerkant er niet zouden zijn. En ze kan op z'n laatst in 1896 gemaakt zijn,

omdat na dat jaar veel van de bedrijfsgebouwen afgebroken zijn.

Dit onderzoek levert nog een extraatje op. In het archief van Rijckheyt bevindt zich een kaart 'Oud Heerlen, toestand omstreeks 1890'. Op deze kaart is de pannembakkerij annex houtzagerij niet meer aanwezig, maar de woningen uit 1898 staan er wel op. De titel van de kaart zou eigenlijk moeten zijn 'Oud Heerlen, toestand omstreeks 1900'.¹⁴

Conclusie

In 1864 begon Willem Claassen in de Kloosterkoolhof aan de huidige Schaesbergerweg een steen- en pannembakkerij. In 1870 introduceerde hij hier een stoommachine, de eerste in de Limburgse pannennijverheid. De machine voldeed echter niet, waardoor Claassen in 1871 de pannembakkerij zonder stoom voortzette en de steenbakkerij verving door een door stoom aangedreven houtzagerij. Door het aangaan van een grote lening en het daarna kort na elkaar overlijden van Willem en zijn echtgenote, kwam het bedrijf in grote financiële moeilijkheden. Eerst nam de Grefrater Volksbank het beheer van het bedrijf over. Na het faillissement van deze bank volgde een overname door de Akense houthandelaar Havenith. Deze zette het bedrijf tot 1896 voort als wat het sinds 1871 was: een pannembakkerij, droogpannenbakkerij en stoomhoutzagerij.

Noten

- 1 W. Lindelauf, 'Oud-Heerlen: het "Pannesjop" (pannenschuur)', *Land van Herle (LvH)*, 7:6 (1957) 109-111.
- 2 Bij zijn overlijden werden Gerard Claassen en Johanna Maria Jongen als zijn ouders vermeld. In het Bevolkingsregister van 1862 staat dat hij in 1820 in Amstenrade geboren was. Volgens het Burgerlijke Standregister van Amstenrade is hij geboren op 22-07-1820 als Jan Willem Claessens (akte 13).
- 3 In de literatuur wordt voor de plaatsing van de eerste stoommachine bij een Limburgse pannenfabriek verwezen naar het bedrijf van Van de Boel in Thorn. Daar zou in 1860 al een stoommachine geplaatst zijn voor het aandrijven van de kleibewerkingsmachines. Hierbij wordt verwezen naar een opmerking in het familiearchief die deze claim zou bevestigen (zie: P.H. van de Boel, *300 Jaar pannemakers in Thorn. Méér dan een familiechroniek* (Kelpen-Oler 2004) 55 en 61). In de 'Provinciale Verslagen' wordt pas in 1905 voor het eerst aangegeven dat Van de Boel een stoommachine had en daarom kan ik de bewering van het jaar 1860 (momenteel) niet als waar aanvaarden. Als ik ooit bewijs vindt dat deze claim bevestigd dan zal ik mijn mening hierover met alle genoegen herzien.
- 4 Het is onduidelijk wat hiermee bedoeld wordt. De term bleef in de jaren daarna terugkomen, steeds in combinatie met pannembakkerij en houtzagerij. Werden hier droogpannen gemaakt (wat dat dan ook moge zijn), of was het een foutieve vertaling van schuur/schop om pannen te drogen?
- 5 *De Volksvriend*, 23-08-1873.
- 6 RHCL, 09.008 Notarissen in de arrondissementen Maastricht en Roermond, 1842-1895, notaris Bex te Klimmen, 8628, acte 210 van 06-11-1876.
- 7 *Maas- en Roerbode*, 24-10-1874.
- 8 Hendrik emigreerde naar de Verenigde Staten en trouwde daar als Henry Herman Classen in 1899 Mary Spelzhouse Behrens. Hierbij werden als zijn ouders vermeld William Classen en Regina Voerste. Zie: <https://www.familysearch.org/tree/person/sources/9HW6-56V> (geraadpleegd 19-06-2021).
- 9 RHCL, 09.008 Notarissen in de arrondissementen Maastricht en Roermond, 1842-1895, notaris Bex te Klimmen, 8628, acte 210 van 06-11-1876.
- 10 <https://dlc.mpdl.mpg.de/dlc/export/?id=escidoc%3A85783%3A2&format=TEI>.
- 11 *Maas- en Roerbode*, 24-04-1880. RHCL, 09.008 Notarissen in de arrondissementen Maastricht en Roermond, 1842-1895, notaris Bex te Klimmen, 8632, acte 11-05-1880.
- 12 <http://adressbuecher.net/addressbook/54747d381e6272f5d1bd8f2b?offset=375&start=H&max=25> (geraadpleegd 18-06-2021).
- 13 *Limburger Koerier*, 29-06-1895.
- 14 Rijckheyt, collectie 328-001 - nummer 1.

MARCEL KRUTZEN

Marcel Krutzen (Heerlen 1959) is pastoraal en forensisch-sociaal werker en amateurhistoricus.

Stuyt in Welten: Kolonie 'De Thun'

In vroeger dagen telde de gemeente Heerlen verschillende mijnwerkers- of arbeiderskolonieën. Denk bijvoorbeeld aan de wijken Molenberg, Meezenbroek, Eikenderveld, Nieuw-Einde, Versliënbosch, Beersdal en Husken. Wat veel Heerlenaren niet weten is dat de allerkleinste kolonie gevestigd was in Welten.¹

In dit artikel besteedt Marcel Krutzen aandacht aan deze Weltense kolonie die evenals verschillende andere Heerlense woonwijken ontworpen werd door architect Jan Stuyt (1868-1934). Hij was bevriend met Henri Poels, aalmoezenier van sociale werken in de mijnstreek. Tijdens de bloei-periode van de Zuid-Limburgse mijnindustrie drukte Stuyt een duidelijk stempel op Heerlen en omgeving.²

Mijnwerkers in Welten

Gedurende het tijdvak 1910-1919 was dr. Henri A. Poels (1868-1948), aalmoezenier van sociale werken in de mijnstreek, rector te Welten. Hij woonde in de pastorie aan de Welterkerkstraat. Poels zelf legde zijn herinneringen aan zijn verblijf in Welten vast. Dat deed hij in een autobiografische schets, getiteld 'Een stuk leven'. Welten heet daarin overigens 'Krützerhei'.³

Poels' biograaf, pater J. Colsen, citeerde er verschillende passages uit voor zijn beschrijving van Welten in het begin van de twintigste eeuw. We lezen onder meer het volgende. "Zijn rectoraatje was zoo klein, dat hij na korten tijd bijna iedereen kende. (...) De rector bezocht de menschen veel aan huis. (...) Hij wandelde ook veel door de straatjes en steegjes en hield een praatje met iedereen die hij

tegenkwam. In den zomer deed hij dit bij voorkeur 's avonds. Bij mooi zomerweer zag men tegen het vallen van de avond (...) uit de nederige woningen van Welten stoelen en banken te voorschijn komen. De menschen zaten buiten op straat gemoedelijk met elkander te praten. De pijp of een sigaar in den mond, zat of stond de rector, nu eens hier, dan eens daar, tusschen zijn kleine 'kudde' op straat. (...) Een invalide mijnwerker, 'der Joep', die een oog verloren had bij het steengangen boren, een wijze dorpsfilosoof, met wie de rector zich vaker onderhield, wist al gauw aan de mijnwerkers te vertellen dat hun rector op de allereerste plaats met hart en ziel met lief en leed van de mijnwerkers meeleeft. Dit bracht de boeren er toe hem in hun hart gebrek aan onpartijdigheid te verwijten."⁴

Plannen voor een kolonie

Uit de optekeningen van Poels en Colsen blijkt dat Welten aan het begin van de twintigste eeuw niet alleen een boerengemeenschap was, er woonden inmiddels ook al aardig wat mijnwerkers. Een 'mijnwerkerskolonie' bestond echter nog niet. Wel had Woningvereniging 'De Volkswoning' plannen om (ook) in Welten arbeiders- en/of mijnwerkerswoningen te laten bouwen.⁵ Toentertijd was Welten amper bebouwd. Er was meer dan voldoende bouwgrond aanwezig, zo blijkt uit een kadastrale kaart van Welten uit 1917.⁶

In september 1920 verzocht 'De Volkswoning' de Heerlense gemeenteraad om voorschotten van fl. 13.000 en fl. 130.000 respectievelijk voor de aankoop van grond en voor het (laten) bouwen van 22 arbeiders- en/of mijnwerkerswoningen in

*De Thun (Rijkheyt,
foto: Jo Mantel)*

Welten. Zestien woningen zouden een apart stalletje krijgen. In dit stalletje zouden de huurders geiten en/of varkens kunnen houden. Geiten zorgden voor melk, varkens voor vlees. Voor deze stalletjes zouden bewoners graag meer huur willen betalen, zo werd verondersteld. Volgens de eerste bouwplannen van 'De Volkswoning' zouden de woningen buiten de dorpskern aan twee nog niet bestaande wegen gebouwd worden. De keuze voor deze locatie had vooral te maken met de relatief goedkope bouwgrond. Het plan stuitte echter op grote bezwaren. Het Heerlense college van B en W wilde absoluut geen nieuwe wegen aanleggen en verharderen. Dat vond men te duur. Na onderling overleg werd uiteindelijk besloten dat de woningen uitsluitend aan de bestaande straten Mergelsweg en De Thun/Weltertuintstraat gebouwd zouden worden. Dit had echter tot gevolg dat er geen 22, maar 'slechts' 18 woningen gebouwd zouden kunnen worden. Het college van B en W van Heerlen beschouwde de bouw van deze woningen als zeer wenselijk omdat er grote woningnood heerste door de explosieve groei van de mijnbouwindustrie en in het kielzog daarvan het grote aantal mijnarbeiders in Heerlen en omgeving.

'De Thun'

Voor woningvereniging 'De Volkswoning' liet woningbouwvereniging 'Ons Limburg' architect Jan Stuyt het ontwerp voor deze woningen vervaardigen. Aannemer was H.P. van 't Hooft uit Hoensbroek. Van de twaalf inschrijvers in maart 1921 had hij de allerlaagste inschrijving: fl. 93.700.⁷ Aanvankelijk was het de bedoeling om de woon-

groep 'Dr. Poelsdorp' te noemen: Poels, Welten, mijnwerkers en woningbouw waren immers begrippen die nauw met elkaar verbonden waren.⁸ Dit idee werd echter niet verwezenlijkt. Later heette het complex 'Woongroep Welten', 'De T(h)uung' of 'De Thun'.⁹

Al snel ging de bouw van start. In 1921 kwamen de 18 woningen aan de Mergelsweg en Weltertuintstraat tot stand: drie blokken van respectievelijk acht (Mergelsweg, nrs. 184-198), zes en vier woningen (De Thun/Weltertuintstraat, nrs. 172-190). Deze – naar toenmalige begrippen – betrekkelijk grote en degelijke eengezinswoningen hadden een gang, trap, drie slaapkamers (voor vijf tweepersoonsbedden), overloop, kelder, voor- en achterkamer, keuken, wc, washok en bergplaats. De gemiddelde inhoud per woning was 264 kubieke meter.

Uiteraard hadden de woningen diepe achtertuinen. De schone buitenlucht zou de mijnwerker goed doen en in de tuin zou de arbeider zelf groenten en aardappelen kunnen verbouwen. Licht- en waterleidingen waren reeds aangelegd in de nabijheid van de woningen. De riolering werd aangesloten op putten bij de woningen. De eerste bewoners betrokken hun woningen in oktober 1921. De huurprijzen varieerden. In 1928 bedroeg de gemiddelde huurprijs fl. 17,50 per maand. In de jaren dertig (crisistijd) en veertig (Tweede Wereldoorlog) zakte deze prijs naar fl. 13 per maand.¹⁰

De omgeving van deze woongroep was nagenoeg onbebouwd. De wijk, nabij de grens van de gemeente Voerendaal, grotendeels omgeven door akker- en weilanden, had een geïsoleerde ligging. De wegen naar de dorpskern waren niet

al te best: in de zomer stoffig en tijdens andere jaargetijden modderig of bevroren en soms spekglad. Asfaltering vond pas later, begin jaren vijftig, plaats. De schaarse straatverlichting bestond uit een aantal houten lantaarnpalen die in beton waren gegoten.

St. Martinusschool

Overigens – maar dit terzijde – ontwierp Stuyt ook de St. Martinusschool aan de Doom in Welten (1916), een geschenk van rector Henri Poels aan Welten.¹¹ In 1916 vierde hij met een groot weidefeest zijn zilveren priesterjubileum. Als gift voor Poels werd fl. 12.000 ingezameld voor de stichting van een school voor lager onderwijs. Annemer J.M.H. Ubachs van de Valkenburgerweg te Heerlen bouwde de school. Tegenwoordig is het gebouw in gebruik als peuterspeelzaal en kinderdagverblijf.

Leven in 'De Thun'

In de nieuwbouwwijk vestigden zich mijnwerkers- en arbeidersgezinnen. Veel mijnwerkers en arbeiders woonden op loop- of fietsafstand van hun werkplek in Heerlen. De meeste mijnwerkers waren onder- of bovengronds werkzaam op de Oranje-Nassaumijn I te Heerlen. Tot de arbeiders behoorden bouwvakkers, metaalbewerkers en andere vaklieden. Doorgaans verdienden de mijnwerkers, met name de ondergronders, meer geld dan de niet-mijnwerkers.

Gezinnen hadden vaak meerdere kinderen, soms meer dan tien. In de gescheiden jongens- en meisjesslaapkamers stonden dikwijls meerdere bedden waarin twee of meer jongens of meisjes bij elkaar sliepen. Centrale verwarming en douches waren er nog niet. Men waste zich in de keukens aan de kraan of in een zinken teil of bezocht eens per week het badhuis aan het Tempusplein in Heerlen. Badgasten moesten hun eigen zeep en handdoek meenemen. Op het baden werd streng toezicht uitgeoefend.¹³

Gezinnen waren grotendeels zelfvoorzienend. Veel gezinnen hadden niet alleen een diepe achtertuin, maar ook nog een volkstuin. Men at aardappelen, groenten en fruit uit de eigen tuin. Ook hield men vaak varkens en kippen. Een vakkundig slager werd ingehuurd om de varkens in een schuurtje te slachten, buiten het zicht van de kinderen. In de witgepleisterde kelders ston-

Een familietafereel op 25 augustus 1957 in De Thun. Elisabeth Scheijven (rechts), haar ouders en broer Harrie nemen afscheid van familielid zuster Jos Stanisla en haar pleegkinderen. Foto: particuliere collectie mevrouw E. Scheijven.

den weckglazen met groente en fruit op rekken. Aan het kelderplafond hingen haken waaraan in katoenen zakken verpakt (varkens)vlees kon worden opgehangen.

Omdat vader vaak afwezig was – hij werkte of sliep – vormde moeder de spil van het gezin. Zij zorgde voor de kinderen, regelde het huishouden en beheerde het geld.

Om te kunnen eten en wassen moest de kachel continu blijven branden. De kolenboer bezorgde de brandstof: kolen of 'slam' (kolenslib) aan huis. Deze brandstof werd vervolgens in kelders of schuurtjes opgeslagen. Vooral het per kruiwagen vervoeren van het plakkerige slam was geen makkelijke opgave. Het kostte veel moeite om naderhand de stoep waarop het slam gelegen had weer schoon te schrobben.

De buurtbewoners, zowel de vrouwen als de mannen, hielpen elkaar onderling. In geval van nood deden zij de was voor elkaar en lieten op elkaars kinderen, steunden elkaar bij geboortes, huwelijken en overlijdens. Ze voorzagen elkaar van voedsel, kleding, kolen of slam. Niemand werd aan zijn lot overgelaten. Tijdens de Tweede Wereldoorlog hielp men elkaar met het stutten van de kelders c.q. het maken van schuilkelders. Sommige kelders stonden zelfs in verbinding met

elkaar. Ja, er was sprake van grote onderlinge solidariteit. Buurtvereniging 'De Tuung' was erg actief en zorgde onder meer voor de versieringen – vlaggen, vaandels, processiepaaltjes en zandtaferelen – tijdens kerkelijke processies. In 1954 werd er in de wijk een Mariakapelletje gebouwd, toegewijd aan O.L.V. van Altijddurende Bijstand, ingewijd door pastoor F. Welters.¹⁴ De totstandkoming van deze niskapel werd mede mogelijk gemaakt door de buurtvereniging.¹⁵ Regelmatig bezochten wijkbewoners het kapelletje om te bidden of een kaarsje op te steken. Wanneer iemand uit de wijk overleden was, werd er door buurtbewoners gebeden voor het zielenheil van de overledene en werd door buurtgenoten geld ingezameld om een rouwkrans te kopen en/of een heilige mis te bestellen voor de overledene. Vaak werd een overledene thuis opgebaard en werd er een houten kruis voor de woning geplaatst om de mensen in de wijk te laten weten dat er iemand overleden was. Het was gebruikelijk bij het passeren van dit kruis de pet of hoed af te nemen als teken van eerbied voor de overledene. Bewoners van De Thun namen actief deel aan

het Weltense verenigingsleven. Zij waren onder meer lid van harmonie Tot Onderling Genoegen ('TOG'), voetbalclub Weltania, (kerkelijk) zangkoor Sint Martinus, of de Katholieke Arbeidersvereniging.¹⁶ Cafés waren er meer dan genoeg. In het begin van de 20ste eeuw telde Welten liefst twaalf dranklokalen. Kortom, in Welten waren genoeg mogelijkheden tot ontspanning.¹⁷

Anno 2021

'Kolonie Welten' bestaat nog steeds, zij het 'ingeklemd' tussen woningen die vanaf de jaren 1950 door de Volkswoning en later de Vasco-maatschappij gebouwd zijn. Bij een eerdere renovatie van De Thun werden in 1986 onder meer prefabdakkapellen en dubbelglas met suskasten geplaatst. Alle woningen werden verlengd door aanbouw. Bij enkele woningen werden ook rolluiken geplaatst.¹⁸

De 'kolonie' is thans een rijksmonument. Vanwege de ornamentiek bezitten de panden grote architectonisch-historische waarde, lezen wij op de website van Rijksmonumentzorg.¹⁹ Gaat u maar eens kijken.

Noten

- Dit artikel is een bewerking van mijn artikel 'Mijnwerkerskolonie Welten', gepubliceerd op de website van DeMijnen.nl, d.d. 15 september 2014. Zie: <https://www.demijnen.nl/actueel/artikel/mijnwerkerskolonie-welten>.
- Over Stuyt zie onder meer: Roelof Braad, 'Stuiters en dambordjes. Het zwart en wit in de ontwerpen van architect Jan Stuyt', *Weller magazine*, mei 2009. Emile Hollman, *Jan Stuyt (1868-1934), architect en stedenbouwer in Parkstad* (Heerlen 2021).
- 'H.A. Poels, Een stuk leven. Beschouwingen van een oud-aalmoezenier van sociale werken, ingeleid en geannoteerd door P. Dr. Remigius Dieteren O.F.M.', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg X* (1965) 1-123.
- J. Colsen, c.m., *Poels* (Roermond 1955) 281.
- Limburgsch Dagblad*, 28 september 1920, 15 oktober 1920 en 9 november 1920.
- Rijckheydt, Archiefnummer 372, inv.nr. 33-A.
- Rijckheydt, Archiefnummer 016. inv. nr.1693.
- Sjef Maas, *75 jaar Woningvereniging 'De Volkswoning' 1917-1992* (Heerlen 1992), 26-27.
- De Thun is een oude veldnaam, mogelijk heeft er een gelijknamige boerderij gestaan. Thun (*tuun, tuyn, tuin*) is oorspronkelijk de benaming voor de in de bewoningskernen gangbare perceelafscheidings van gevlochten wilgenteen en/of (meidoorn). Later staat de naam voor de (moes)tuin of wat zich anderszins binnen de perceelafscheiding bevindt. Verwant met het Duitse *Zaun* maar ook met het Engelse *town*. De weg loopt vanaf het meest westelijke punt van de Mergelsweg in oostelijke richting, buigt vervolgens af naar het zuiden en mondt ten slotte weer uit in de Mergelsweg. Eertijds het meest westelijke en hoogste deel van de aloude Weltertuinstraat. In de jaren 1920 was er een groep mijnwerkerswoningen gebouwd, een groep die nu als collectief de monumentenstatus heeft (vastgesteld op 06-05-1974 door B&W Heerlen).
- Remigius Dieteren, *Veertig jaren arbeiderswoningen in Limburg. 'Ons Limburg' 1913-1953* (Heerlen 1951), 142-143.
- Mark van Dijk, Marcel Krutzen, Peter Schobben, Egidius Weerts, '100 Jaar St. Martinusschool', *Jaarboek Os Heem 6* (2016). Heemkundevereniging Welten-
- Benzenrade. Vóór 1917 had Welten geen basisschool en moesten de kinderen uit Welten-Benzenrade te voet naar school in Heerlen of Voerendaal.
- M. van Dijk, *Monumentale schoolgebouwen in Heerlen* (Heerlen 1997).
- Gesprek met mevrouw Bovens d.d. 19-11-2021 en met mevrouw Scheijven d.d. 20-11-2021, (oud-)inwoners van 'De Thun'.
- Mariakapel Mergelsweg. Zie: <https://www.kerkgebouwen-in-limburg.nl/kerken/welten/mariakapel-mergelsweg>. Geraadpleegd op 20-11-2021.
- Limburgsch Dagblad*, 17 september 1953.
- Het voetbalveld van RKVV Weltania lag lange(re) tijd aan de Mergelsweg.
- Jo Fox, *Welten-Benzenrade vroeger ... Van middeleeuws dorp tot moderne stadswijk* (Heerlen 2006).
- Blok arbeiderswoningen, onderdeel van het woninggroepje 'Welten' in Heerlen. Zie: <https://rijksmonumenten.nl/monument/523283/blok-arbeiderswoningen-onderdeel-van-het-woninggroepje-welten/heerlen/>. Geraadpleegd op 20-11-2021.
- Zie voorafgaande noot.

MARCEL J.M. PUT

Drs. Marcel Put is historicus, docent en als liefhebber van sport(geschiedenis) betrokken bij het educatieve project Football Makes History van Euroclio.

An van Dijck – veelzijdig voorvechtster van vrouwenparticipatie

De eerste Heerlense Vrouwenprijs werd op zaterdag 27 oktober 1990 uitgereikt aan An van Dijck. De prijs was een initiatief van de Stichting Vrouwenhuis Heerlen. Het beeldje, een staande vrouw met een gebalde vuist, werd gemaakt door de Heerlense kunstenares Maria Stams. An van Dijck had niet alleen de primeur, maar de prijs droeg ook nog eens haar naam.¹ Een dubbel eerbetoon als waardering voor haar jarenlange baanbrekende inzet om de invloed van vrouwen in de samenleving te bevorderen. An was eind jaren zestig één van de pioniers die ervoor zorgden dat de tweede feministische golf ook in het nog steeds overwegend katholieke Heerlen en Limburg voelbaar werd. Vrouwen hadden weliswaar meer rechten gekregen sinds de invoering van het algemeen kiesrecht in 1919 (het hoogtepunt van de eerste feministische golf), maar in de praktijk zagen velen het aanrecht nog steeds als hun belangrijkste recht. Natuurlijk was er sprake van emancipatie. Juridisch en staatsrechtelijk hadden vrouwen gelijke rechten. Maar, zo benadrukte An, 'De emancipatie betrof het opwaarderen van de traditionele rol van vrouwen binnen de grenzen die de kerk en de door de mannen beheerste samenleving stelden.' Om daar meteen aan toe te voegen: 'Van roldoorbreking was (...) geen sprake en vrouwen kregen hooguit de kans om in de marge van de samenleving wat aardige dingen te doen.'² An ging dat veranderen.

De huisartsenvrouw wordt 'radicaal'

An was geen Heerlense van geboorte. Haar wieg stond in het Brabantse Bergen op Zoom. Na haar middelbare school ging ze naar de academie voor

lichamelijke opvoeding in Amsterdam. Om ook haar intellectuele honger te stillen koos ze vervolgens voor een studie psychologie in Utrecht. Deze beslissing bleek bepalend voor haar verdere leven. In de Domstad werd ze namelijk verliefd op een student geneeskunde, Sjeng Diederens, uit het Limburgse Graetheide, bij Geleen. In 1947 slaagde Sjeng voor zijn doctoraalexamen. Na zijn specialisatie tot huisarts trouwden ze. Anne brak haar psychologiestudie af en ze vertrok naar het Heerlense Welten. Daar begon Sjeng aan de Pijnsweg een huisartsenpraktijk.³

An ontwikkelde zich van huisartsenvrouw, tot moeder, tot manager van een gezin met vijf kinderen. Een druk bestaan, maar het gaf niet de voldoening die zij zocht. De wereld van het doktersgezin was te klein voor haar. Bovendien begon het katholieke keurslijf te knellen en had ze er moeite mee dat vrouwen bij maatschappelijke vraagstukken niet werden betrokken, laat staan gehoord.

Toen in 1968 een aantal progressieve katholieken uit de Katholieke Volkspartij (KVP) stapte en de Politieke Partij Radicalen (PPR) oprichtte, sloot An zich bij hen aan. Haar ster rees snel. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1970 stond ze op de tweede plek van het Progressief Akkoord (PAK), een lijstverbinding van Partij van de Arbeid (PvdA) en PPR. Ze kwam in de raad. Daar maakte ze kennis met de almachtig KVP, die in Heerlen 20 van de 35 zetels had. Hier ondervond An het in haar ogen hautaine paternalisme van de katholieken. Onder de dekmantel van 'hoffelijkheid' liet raadslid, en later wethouder, Hub Savelberg An bijvoorbeeld steeds voorgaan als beiden het

Het gezin

woord wilden voeren. 'Dames gaan voor' zei hij dan. Uit de manier waarop hij dat deed maakte An op dat hij haar niet serieus nam. Dat gold overigens voor de meeste leden van zijn fractie. Niet alleen omdat ze een vrouw was, maar vooral omdat An in hun ogen een 'afvallige' was. Voor communisten en PvdA'ers in de raad konden ze nog enig respect opbrengen. Die waren met een rood hart geboren. An had zich daarentegen tegen haar 'eigen mensen' gekeerd. Dat was onvergeeflijk.

Ondanks de katholieke overmacht boekte An enkele successen. Eén daarvan was de Vrouwen Advies Commissie (VAC). An wilde dat vrouwen meer inspraak kregen als het ging om het ontwerpen en bouwen van nieuwe huizen. Slim als ze was, gebruikte ze de argumentatie van haar opposanten om dit voor elkaar te krijgen. Als de katholieke heren vonden dat de vrouw vooral voor het huishouden en de opvoeding van de kinderen verantwoordelijk was, dan was het toch logisch dat zij ook zeggenschap kreeg over hoe haar werkomgeving het best gevormd kon worden? En dus volgden veertien Heerlense vrouwen, waaronder An zelf, een speciale cursus en raakten ze vertrouwd met technische kwesties en de 'taal van architecten'. De vrouwen beoordeelden een plan vanuit die bekwaamheid en vanuit hun perspectief als gebruikster en bewoonster van een huis. Toen ze eenmaal de smaak te pakken hadden, werden ook bestemmingsplannen, verkeerssituaties en de stadsontwikkeling door hun 'vrouwenloep' bekeken en beoordeeld. An had ervoor gezorgd dat vrouwen 'een voet tussen de deur' hadden gekregen.

Van Vrouwencafé naar Vrouwenhuis

De Verenigde Naties riepen 1975 uit tot het Jaar van de Vrouw. Wereldwijd was dit de aanleiding meer werk te maken van de vrouwenemancipatie. In Nederland werden de Nederlandse Vrouwenraad en een Emancipatiecommissie ingesteld. Lagere overheden volgden. In Limburg werd de Federatie van Vrouwelijke Vrijwillige Hulpverlening omgevormd tot Provinciale Limburgse Vrouwenraad (LVR). Daarin waren de provinciale besturen van de oudere, traditionele, voornamelijk christelijke, vrouwenorganisaties vertegenwoordigd.⁴

De nieuwe, progressieve Limburgse vrouwenbeweging maakte geen deel uit van de LVR. De basis hiervan was pas rond 1970 gevormd, ten tijde van de Aktiegroep Man/Vrouw/Maatschappij en het optreden van de Dolle Mina's. An had daar een aandeel in gehad. Het aantal actieve vrouwen was gegroeid en nu er ook overheidssteun kwam kon de progressieve vrouwenbeweging worden verstevigd en uitgebouwd, met als doel de zelfbeschikking en gelijkwaardigheid van vrouwen in de samenleving.⁵

In Heerlen werd daarvoor een vrouwencafé ingericht. Het opende op 7 maart 1978 zijn deuren als een soort laagdrempelig inloophuis in de Geerstraat, waar vrouwen met elkaar konden praten onder het genot van een drankje. Na een maand bleek die formule te optimistisch. Bovendien was er ook behoefte aan zogenaamde thema-avonden.⁶ Vanaf 18 mei werden die om de week gehouden in de achterzalen van café Bijsmans. Zo leidde An de thema's 'Waarom een

vrouwencafé?’ en ‘Emancipatie’ in. Ze zette de aanwezige vrouwen meteen aan het denken door ze de vraag voor te leggen: ‘Is het waar dat vrouwen van nature minder geschikt zouden zijn om naar buiten een rol van betekenis te vervullen?’ Dit vermeende, door mannen beweerde gegeven had (Limburgse) vrouwen er tot dan immers van weerhouden naar buiten te treden en zich weerbaar op te stellen. Zodoende was het maatschappelijk zelfbewustzijn bij veel vrouwen beperkt gebleven en hadden ze zich tevredengesteld met hun rol in het gezin en het huishouden. Door de gestelde vraag met argumenten te ontkrachten zagen de vrouwen in dat zij zelf voor verandering konden zorgen.⁷

Uit de artikelen die An schreef bleek dat zij een heel gedegen analyse kon maken van de positie van vrouwen in de samenleving en de factoren die deze positie bepaalden. Het was Ans streven vrouwen ervan te overtuigen dat ze zelf konden bepalen welke plek in de samenleving ze wilden innemen. Bewustwording en naar buiten treden waren daarvoor noodzakelijk. An realiseerde zich echter ook dat veel vrouwen die stap niet in één keer konden zetten. Voor het slagen van het veranderingsproces was een veilige omgeving vereist. Het vrouwencafé was een eerste stap.⁸ Een volgende stap werd mogelijk doordat het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM) in 1979 iedere gemeente een kwartje (25 cent) subsidie per inwoner gaf voor emancipatiezaken. Heerlen ontving f 17.700. De Werkgroep Vrouwencafé kreeg daarvan f 2400. De Stichting Vrouwenhuis ontving f 6500. Dit bedrag maakte het huren en inrichten van een eigen plek mogelijk. De Stichting Vrouwenhuis Heerlen zag het levenslicht. An van Dijk werd voorzitter.⁹

Een jaar later was het zover. Op 13 maart 1980 werd het Heerlense Vrouwenhuis opengesteld voor activiteiten. Dit nieuwe baken van emancipatie was gevestigd op de eerste verdieping in het pand op de hoek van de Schoolstraat en de Coriovallumstraat. De officiële opening vond op 31 augustus van hetzelfde jaar plaats.¹⁰ An had ondertussen afscheid genomen van de actieve politiek. In aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen van 1978 gaf An aan geen lijsttrekker meer te willen zijn. Ze werd nummer 2 op de lijst. Bij de verkiezingen verloor de PPR

haar tweede zetel. An was raadslid af. Een geluk bij een ongeluk was dat ze daardoor, buiten haar betaalde werk, meer tijd had voor de bevordering van vrouwenparticipatie.

Voormalig Vrouwenhuis Coriovallumstraat

Politiek boven participatie

Door de successen van de progressieve vrouwenbeweging in Heerlen en andere Limburgse steden werd de subsidiëring van haar projecten niet alleen verhoogd, maar ook structureel. De traditionele LVR meende dat de bij haar aangesloten vrouwenorganisaties daar ook recht op hadden. In een artikel legde An haarfijn uit wat er eind jaren zeventig in de Limburgse vrouwenbeweging gebeurde. Ze probeerde de gang van zaken zo feitelijk mogelijk te schilderen. Daar slaagde ze in, behalve als ze schreef over vrouwen die andere vrouwen gebruikten omwille van macht. Dan voel je haar ergernis opborrelen. Wat was er aan de hand?¹¹

De vrouwen van de LVR waren doorgaans politiek actieve CDA-vrouwen die de partijlijn volgden. Aangezien de provincie met slechts één vrouwenvertegenwoordiging wilde onderhandelen, moest er worden samengewerkt door de progressieve en de traditionele vrouwenorganisaties. Dat gebeurde in goed overleg en er werd een werkbare compromis bereikt: het Paars Platform.¹² Toen begin 1980 alles en iedereen klaar was om de leden te benoemen en van start te gaan, beweerde de LVR dat ze onvoldoende op de hoogte

was over en ondervertegenwoordigd in de nieuwe vrouwenorganisatie. Ondertussen werd er achter de schermen gerommeld aan de status van het platform en waren er geaccordeerde besluiten betreffende het platform veranderd. Volgens An had de voorzitter van de LVR haar invloed gebruikt om via haar partijgenoten en enkele VVD'ers de macht naar zich toe te trekken.¹³

De actie van de LVR vergrootte opnieuw de afstand tussen de progressieve en de traditionele vrouwenorganisaties die in het Paars Platform leek te zijn overbrugd. De progressieve vrouwen stapten uit het platform. Ze gingen hun eigen weg, zonder middelen van de provincie. Die gingen naar het Educatief Werk voor Vrouwen in Limburg, de nieuwe naam van het Paars Platform, waarvan de leden uit het LVR kwamen. Uit gesprekken die An voerde bleek dat de leden van de bij de LVR aangesloten vrouwenorganisaties van dit alles niets wisten. De top van de CDA-vrouwenbeweging in Limburg bleek volledig los te staan van haar achterban.¹⁴ Ondanks de teleurstelling over dit verraad van haar gendergenoten, bleef An strijdbaar. Volgens haar waren de Limburgse vrouwen zelf niet verdeeld. Zij mochten dan ook niet het slachtoffer worden van de tweespalt aan de top. Ze constateerde dat veel van wat de progressieve vrouwenbeweging allemaal aanzette zijn weg vond in allerlei activiteiten. Ze voegde daaraan toe: 'En in het dagelijks leven van vrouwen.'¹⁵ Een goed verstaander dacht er vanzelf bij: dit in tegenstelling tot wat de vrouwen van het CDA doen, aangezien het die alleen om macht te doen is.

Zilveren Sien

Samen met haar medestrijdsters had An een stevige basis gelegd voor de Heerlense vrouwenbeweging. In de loop van de jaren tachtig droeg ze haar functies over aan een jongere generatie. Mede op Ans initiatief verenigden de vrouwen van het eerste uur zich in de Wijze Oude Wijven (WOW). Zij richtten hun aandacht op de oudere vrouwen. An besepte dat de vrouwenbeweging er weliswaar in was geslaagd haar plaats in de samenleving te bevechten, maar dat dit met name voor jongere vrouwen gold. Een deel van Ans generatiegenoten had het moeilijk, met name de alleenstaande vrouwen met weinig scholing.

Eenzaamheid en een te laag inkomen waren twee belangrijke problemen. An vond dat deze vrouwen onzichtbaar waren en door de maatschappij vergeten. Met hulp van enkele andere instanties riepen de Wijze Oude Wijven in 1990 de Initiatiefgroep Oude Vrouwen Limburg in het Leven (IOVL), waarvan An secretaris werd.

De IOVL organiseerde de conferentie 'Zilveren Sien wordt gezien' om het probleem in bredere kring bespreekbaar te maken. Twintig jaar na haar eerste publieke stappen vrouwen een gelijkwaardige rol in de samenleving te geven, bleek dat voor veel vrouwen van Ans eigen generatie het probleem van afhankelijkheid was meegeëerd in de tijd. Volgens An werd het 'hoog tijd dat overheid en instellingen, maar ook de oudere vrouwen zelf beseffen dat er niet óver hen beslist moet worden maar mét hen.'¹⁶

Prijs en Palmars

Ans conclusie klonk door op 27 en 28 oktober 1990, toen het Heerlense Vrouwenhuis haar tienjarig bestaan vierde: 'in de 'buitenwereld' is nog niet zo gek veel veranderd'. Deze minder optimistische conclusie verdrong de feestvreugde echter niet. Eén van de redenen was An.¹⁷ 'Vanwege de voortrekkersrol en de pioniersfunctie die zij vervuld heeft voor de vrouwenbeweging in Heerlen en in Limburg' kreeg An in de kleine foyer van de Stadsschouwburg als eerste de Heerlense Vrouwenprijs. Iets waar overigens niemand binnen de Heerlense vrouwenbeweging aan had getwijfeld. Behalve An zelf misschien.

Ze was onder de indruk en zei: 'Ik wil geen voorbeeldrol, maar gewoon doorgaan met de dingen waar ik mee bezig ben.' Voor haar was wat ze had gedaan en deed de gewoonste zaak van de wereld. Ze kon niet anders. En ze deed het ook niet alleen. Ze vond dat de prijs niet alleen voor haar was, maar voor alle vrouwen. Hij kreeg dan ook een plaats in het vrouwenhuis.¹⁸

Ondanks Ans bescheidenheid gaf wethouder Dorien Visser, die de prijs overhandigde, een overzicht van Ans 'maatschappelijke erelijst': trainster van handbalclub Welten, voorzitter van de Heerlense afdeling Vrouwenbond, raadslid Heerlen voor de PPR, pleitbezorger en lid van de Vrouwen Advies Commissie, eerste voorzitter stichting Vrouwenhuis Heerlen, mede-oprichtster van Vurore (Instituut voor Emancipatie Ontwikkeling Limburg), medeoprichtster van de Wijze Oude

Wijven en van de initiatiefgroep Oude Vrouwen Limburg (IOVL). Daarnaast verrichtte ze betaald werk. Ze gaf cursussen en colleges voor de Volkshogeschool Valkenburg en in kasteel Schaloen en was opbouwwerker in Brunssum. Ze genoot nu van haar pensioen, dus werken voor de vrouwenbeweging ging gewoon door. Strijdbaar als altijd, riep ze in een voordracht tijdens het feest haar gehoor op 'zich hinderlijk te bemoeien' met zaken zoals bijvoorbeeld het Heerlense Centrumplan. Vrouwen moesten volgens An een 'waakhondfunctie' vervullen. 'Anders zullen vrouwen een marginale positie blijven innemen', zo waarschuwde ze.¹⁹

Ruim anderhalf jaar later moesten de Heerlense en Limburgse vrouwen het zonder An doen. Ze overleed vrij plotseling op 25 mei 1992 aan de gevolgen van acute lymfatische leukemie, een bijwerking van haar reumamedicatie. Enkele dagen later nam in het crematorium Imstenrade een volle zaal afscheid van de vrouw die in het Heerlense maatschappelijke leven en debat vrouwen niet alleen op de kaart had gezet, maar diezelfde vrouwen kaart had leren lezen en hen had aangespoord de te volgen route mee te bepalen.

An was tevreden met wat ze voor de samenleving had gedaan. Ze was trots op het vrouwenhuis. Over wat er was bereikt bleef haar antwoord: 'We zijn er nog lang niet.'²⁰ Dat zou ze anno 2022 waarschijnlijk nog steeds vinden. En met reden.

Onthulling van de prijs

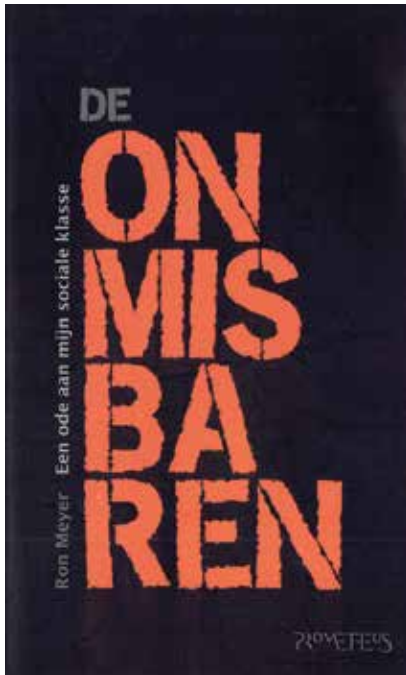
An van Dijk, 1990

Noten

- 1 Joos Philippens, 'Feest Vrouwenhuis in teken van keuzes', *Limburgs Dagblad (LD)*, 29 oktober 1990, 7.
- 2 An van Dijk, 'Achtergronden van de vrouwenbeweging in Limburg, deel II'. *Op Zicht. Bericht over verandering in Limburg*, 5:1 (1983) 1.
- 3 E-mail bericht van Litty Diederens, dochter van An van Dijk, 5 februari 2022.
- 4 Ibidem, 2.
- 5 Ibidem.
- 6 Lily Scheffer, 'Ook in Heerlen een vrouwencafé', *LD*, 28 februari 1978, 11; *LD*, 5 april 1978, 13.
- 7 *LD*, 18 mei 1978, 14; *LD*, 28 oktober 1978, 14.
- 8 An van Dijk, 'Achtergronden van de vrouwenbeweging in Limburg', *Op Zicht. Bericht over verandering in Limburg*, 4:10 (1982) 1-5; 'Achtergronden, deel II', 1-4.
- 9 *LD*, 19 januari 1980, 14.
- 10 *LD*, 29 februari 1980, 17 en *LD*, 2 september 1980, 10.
- 11 'Achtergronden, deel II', 2-4. Haar verhaal was gebaseerd op eigen ervaring, gesprekken die ze met betrokkenen had gevoerd en op twee studies over de ontwikkeling van de vrouwenbeweging in Limburg, zowel de progressieve als de traditionele.
- 12 Het platform werd genoemd naar de kleur van de uiteindelijke nota. *LD*, 21 november 1980, 17.
- 13 Die voorzitter van de LVR was Jeanne Gielen-Drehmanns. Zij zat al sinds 1970 voor de KVP (later CDA) in de gemeenteraad van Maastricht. *LD*, 4 juni 1970, 9; *LD*, 19 mei 1989, 15.
- 14 Bij de subsidiebehandeling voor de vrouwenbeweging in oktober 1981 kwam er min of meer bewijs voor de coupe van de LVR. De progressieve vrouwenorganisaties hadden onder de naam Paars Platform een subsidieaanvraag gedaan. Het Educatief Werk voor Vrouwen in Limburg, lees LVR, niet. Bij de bespreking kenden de Statenfracties van CDA en VVD de 165.000 gulden subsidie toe aan het Educatief Werk. Het Paars Platform kreeg niets. Blijkbaar wisten de CDA-dames dat ze het geld ook zonder onderbouwde aanvraag zouden krijgen. Servé Overhof, 'GS erkennen alleen 'Educatief Platform'', *LD*, 2 oktober 1981, 7.
- 15 'Achtergronden, deel II', 4.
- 16 *LD*, 6 februari 1990, 13; *LD*, 27 oktober 1990, 17; *LD*, 8 november 1990, 17.
- 17 *LD*, 29 oktober 1990, 7.
- 18 Ibidem.
- 19 Ibidem.
- 20 E-mail bericht van Litty Diederens, dochter van An van Dijk, 5 februari 2022.

AANGESTIPT...

KOOS LINDERS, HARRY VAN DIJCK, ROELOF BRAAD, WIM NOLTEN, RON HERPERS EN ANITA QUAEDACKERS

De onmisbaren. Een ode aan mijn sociale klasse

Door Ron Meyer (Amsterdam 2021), ISBN 9789044648836, 192 pagina's. Prijs: € 17,50.

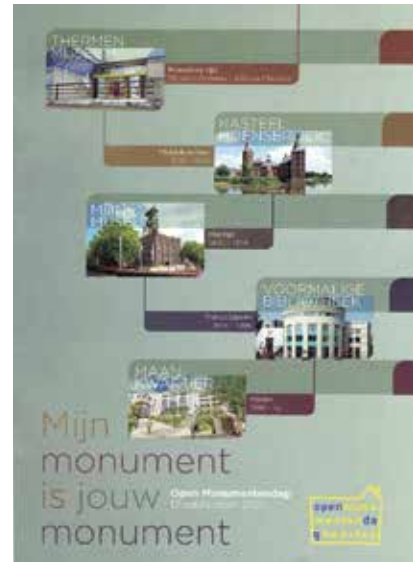
'Woedend en liefdevol', zo beschrijft de auteur de onzichtbare sociale klasse van de 'onmisbaren' waaruit hij is voortgekomen en die hij in dit boek, een pamflet bijna, indringend en op persoonlijk wijze beschrijft als een ode aan zijn vader; een koelmonteur en zijn moeder; een thuiszorgverlener. Onmisbaren net zoals de schoonmaker, pakketbezorger, vuilnisophaler, distributiemedewerker, zorgverlener en miljoenen anderen. In *De onmisbaren* geeft Ron Meyer een stem aan de mensen die meestal over het hoofd gezien worden, maar die in werkelijkheid onze samenleving overeind houden. Het

boek is niet alleen een analyse van onze hedendaagse samenleving, maar legt ook de historische wortels bloot van de ontwikkelingen die geleid hebben tot de huidige situatie in onze streek. In de periode van de mijnen waren het de ondergronders die als onmisbaren het vuile werk deden en het minste aanzien genoten. Tot in de behuizing aan toe was de hiërarchische maatschappijordening zichtbaar in aparte woonwijken voor de mijnwerkers, het ambtelijk kader en de mijndirecties. De plaats waar je geboren werd, was bepalend voor je gezondheid, levensverwachting en verdere ontwikkeling. Dit laatste geldt tot op de dag van vandaag. De situatie in Heerlen-Noord is niet los te zien van de geschiedenis.

De auteur vraagt hernieuwde aandacht voor de 'sociale klasse' in het publiek debat. Diezelfde aandacht voor de 'sociale klasse' zou ook moeten gelden voor historisch onderzoek van het (recente) verleden. Een 'Aanstippen' in deze rubriek dient nieuw verschenen publicaties zakelijk 'aan te stippen'. Maar na herhaalde lezing van dit boek wil ik, bewoner van Heerlen-Zuid, mijn bewondering uitspreken voor mijn oud-leerling. Lezen dat boek, en doe er wat mee! (KL)

Mijn monument is jouw monument

Brochure Open Monumentendag Heerlen 12 september 2021, 27 blz., geïll. Prijs: € 4,95. Online te bestellen

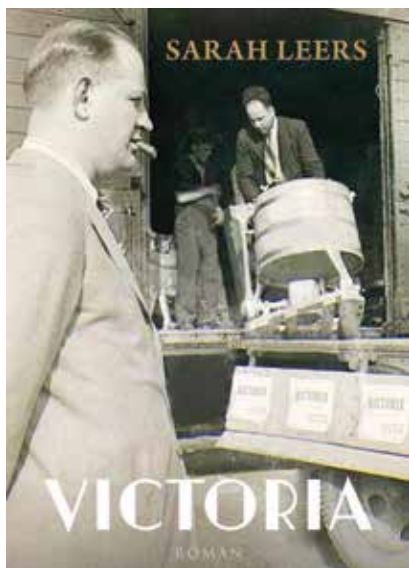

door het aankoopbedrag over te maken naar rekeningnummer: NL45 INGB 0009 5743 71 t.n.v. Stichting Open Monumentendag Heerlen o.v.v. Brochure SOMH 2021 en de eigen naam en adresgegevens.

Dit jaar heeft de organisatie van de Open Monumentendag Heerlen de belangrijkste monumenten van de stad gepresenteerd in vijf historische ontwikkelingsperiodes van Heerlen: Romeinse tijd (Thermen), Middeleeuwen (Kasteel Hoensbroek), Mijntijd (Mijnmuseum), Transitiejaren (voormalige bibliotheek, nu De Vondst) en Heden (Maankwartier). Per periode staat één pand centraal, maar er worden ook andere panden beschreven. De verschillende auteurs gaan dieper in op de architectuur die kenmerkend is voor die betreffende periode. Zij gaan in op de bouwhistorische waarde voor de omgeving en op de cultuurgeschiedenis van de periode.

Het bijzondere aan deze brochure is dat bezoekers aan en inwoners van Heerlen de monumenten gepresenteerd krijgen in hun historische context. Deze presentatie toont de rijkdom aan monumenten in de stad en laat tegelijkertijd zien hoe de stad zich ontwikkeld heeft: van streekbepalende Romeinse *vicus* tot een moderne stad. Een stad die al deze historische ontwikkelingen in zich heeft opgenomen en nog steeds tentoonspreidt.

Men kan van mening verschillen over de keuze van de panden. En dat eventueel meningsverschil toont dan ook meteen de kracht van de stad: Heerlen heeft veel te bieden. Deze brochure is verplichte literatuur voor iedere Heerlenaar en iedere nieuwe inwoner van Heerlen zou het als welkomstgeschenk aangeboden moeten krijgen. (KL)

Victoria

Door Sarah Leers (september 20210, 332 blz., uitgegeven door London Books, ISBN 9789493191723. Prijs € 20,99.

De smeerolie van de familie Leers

De introductie, in 1928, van de elektrisch aangedreven wasmachine gaf een enorme impuls aan de emancipatie van de vrouw. Tot

die tijd was iedere 'huismoeder' genoodzaakt om vele uren te besteden aan de wekelijkse was. Hierbij werd het vuile wasgoed in een wastobbe geweekt en daarna werd elk stuk afzonderlijk op een wasbord geschrobd met Sunlight zeep. Vervolgens werd de was gekookt in een houten teil of 'buut', waarna alles er met een houten tang uit werd gehaald. Daarna werd het wasgoed grondig gespoeld. Het in de was achtergebleven water werd er door middel van een handmatig aangedreven wringer uitgeperst. Ten slotte werd de schone was aan de waslijn in de tuin of op een rekje naast de kolenkachel te drogen gehangen.

Deze arbeidsintensieve klus werd een heel stuk doenlijker door de uitvinding van de grootste vriend van (vooral) de (mijnwerkers)vrouw: de wasmachine. Het is aan de uit Heerlerheide afkomstige May Leers (1900-1977) te danken dat dit stukje technisch vernuft breed beschikbaar kwam voor mijnwerkersgezinnen. Als 13-jarige daalt May Leers voor het eerst af in 'de koel' om het zwarte goud te delven. Zijn technisch inzicht bezorgt hem een promotie tot bovengronds bankwerker. Hij krijgt een leidinggevende positie en leidt jongeren op tot elektriciens. Leers experimenteert met een houten kuip en een elektromotor waarmee hij een Belgisch model wasmachine probeert te imiteren. En – eureka! – smeerolie blijkt het wondermiddel te zijn dat ervoor zorgt dat de raderen soepel blijven draaien. Zijn lef, ondernemerschap en een dosis bluf leiden tot de oprichting van *Victoria Wasmachines*. Het bedrijf dat deze machines produceerde, was van 1935 tot 1967 in Brunssum gevestigd. *Victoria* beschrijft op indringende wijze de opgang van May Leers van ongeschoolde koempel tot wasmachinefabrikant en het wel en wee

van dit familiebedrijf. Daarbij zijn de karakterbeschrijvingen van de betrokken personen en de sfeerbeelden van de oude mijnstreek en het Brunssum van weleer ijzersterk weergegeven.

Auteur Sarah Leers, dochter van oud-burgemeester en ex-minister Gerd Leers, voegt een extra dimensie toe aan het verhaal. Vanuit haar expertise als verandercoach is ze bekend met 'familieopstellingen' en analyseert ze de karaktertrekken van haar overgrootvader May Leers. Verder bespreekt ze zijn verhouding met zijn nakomelingen die een rol speelden in het familiebedrijf en hun onderlinge verhoudingen. We lezen over conflicten, overspel, irritant gedrag, alcoholmisbruik, vermeende collaboratie, gekonkel en verstikkingen en verstoorde relaties. Het boek leest als een psychologische thriller; met een dramatisch einde.

Een minpuntje is de vermelding van een 'huishoudinspectrice' die bij de familie Leers langskwam om de huurders op hygiëne en gedrag te controleren (p. 65). Woninginspectrices werden echter uitsluitend door woningbouwverenigingen ingezet om huurders te bezoeken. Bij particuliere huiseigenaren, zoals het gezin Leers, kwamen zij niet over de vloer. Maar, een kniesoor die daarop let bij deze verder zeer toegankelijke en vlot geschreven documentairroman. (HvD)

Theater is van secondes momenten maken

De geschiedenis en revitalisatie van Openluchttheater Brunssum (1900-2021). Door ir. Ivo Rosbeek MSc. (Kerkrade 2021), 58 blz., geïll., ISBN 978-90-831945-0-9. Voor verkooppunten en prijs mail naar info@studioivosrosbeek.com.

Eerder schreef Fon Habets in *MijnStreek* 2019 nummer 4 over 'Het

Vijverpark met het Openluchttheater, bijzonder groen in Brunssum'. Eind 2018 kreeg de in Hoensbroek geboren architect en musicus Ivo Rosbeek van de Gemeente Brunssum de vraag om een overkapping voor het Openluchttheater in het Vijverpark te ontwerpen. Het werd niet alleen een overkapping. Ook het theater zelf werd vernieuwd en de beplanting eromheen. Uitgebreide studie van de geschiedenis van de plek, de biotoop en het door de vermaarde tuinarchitect John Bergmans (1892-1980) ontworpen openluchttheater vormden daartoe de aanleiding. Na de realisering van het ontwerp heeft Ivo Rosbeek in de traditie van zijn opa Cor van de bekende kwaliteitsdrukkerij Rosbeek in Nuth een fraai vormgegeven eerste boek geschreven en uitgegeven bij de nieuw opgerichte uitgeverij Rosbeek Boeken.

Het Vijverpark ontstond op deze plek in 1937, enige tijd na het beëindigen (in 1925) van de bruinkoolexploitatie waarmee gestart werd in 1918. Het was een ontwerp van de gemeentearchitect Jan Drummen en als werkverschaffingsproject kon het park redelijk goedkoop worden aangelegd. John Bergmans krijgt in 1950 de opdracht bij de kleine vijver een openluchttheater te ontwerpen en het Vijverpark kwalitatief om te vormen tot een uitnodigend wandelpark. Het theater werd geopend in 1951. Eigenlijk dekt de titel de inhoud van het boek niet helemaal

omdat in de periodisering ook het stukje voorgeschiedenis van de plek is meegenomen. Park en theater ondergingen in de loop van de tijd de nodige aanpassingen. De plek werd rijksbeschermd stadsgezicht en is nu verbeterd en teruggebracht naar de stijl van John Bergmans. Het boek is fraai vormgegeven en geïllustreerd en gedrukt op hoogwaardig papier. Het is alleen jammer dat de bronverwijzingen iets te algemeen zijn geformuleerd. Maar het is een genot om weer eens een kwaliteitsboekje door te bladeren en te lezen! (RB)

De 500 mooiste plekken van Parkstad

Mat Sniijders, *De 500 mooiste plekken van Parkstad*, Parkstad nov. 2021. Een uitgave van IBA Parkstad, 264 blz., afmeting ca. 30x30 cm, hardcover, full colour. Prijs € 18,95.

Los van het feit dat ondergetekende aan dit boek mee mocht werken, is dit boek een geweldige uitgave geworden! IBA Parkstad (Internationale Bau Ausstellung) organiseert van augustus 2021 tot augustus 2022 een expojaar. Binnen dit kader is inmiddels dit boek verschenen. Fotograaf én initiator Mat Sniijders uit Heerlen heeft in vele, vele uren dit werk gerealiseerd. Met meer dan 500 werkelijk prachtige foto's in kleur heeft hij de zeven Parkstadgemeenten in beeld gebracht. Bekende maar ook onbekende plekken zijn vastgelegd. Latere generaties zullen hem dankbaar zijn. Met recht mag dit boek een unicum genoemd worden. Voorafgegaan door zijn boek *De 250 mooiste plekken van Heerlen*, dat overigens een groot succes werd met een oplage van 5000 exemplaren, komt nu dit (meester)werk uit. Wellicht minder bekend is dat Mat Sniijders lid was van het Kernteam en Bedrijvenplatform bij de aanleg

van de *Buitenring Parkstad* *menswerk-omgeving* (blz. 202-203, 226, 264). Een uitgave van de Provincie Limburg in september 2019 (ISBN 978 90 77540 060). Dit boek heeft eenzelfde formaat en is van dezelfde kwaliteit. De foto op blz. 203, 'Zettelwirtschaf', vinden wij uniek! Concluderend kunnen wij stellen dat iedere inwoner van Parkstad deze werken in zijn of haar boekenkast moet hebben staan. Mat: Proficiat! (WN)

Wereldpodium voor de Blaasmuziek. WMC Kerkrade 1951-2021

Door Harrie Reumkens (Kerkrade 2021), 207 pag., hardcover, geïllustreerd, ISBN 978-946-437-1994. Prijs € 29,95.

Het Wereld Muziek Concours van Kerkrade, een jubileum waar muziek in zit, het wonder van Kerkrade en

de Olympische Spelen van de blaas-
muziek; klinkend beschreven door
Harrie Reumkens en rijk voorzien
van afbeeldingen. Als jarenlang
artistiek leider van het festival kent
de schrijver het Wereld Muziek
Concours als geen ander. Ingezet
met een voorspel en afgesloten met
een nawoord komen in vier kloeke
hoofdstukken tal van feiten en anek-
dotes voorbij. Van meet af aan was
het evenement een combinatie van
een volksfeest en een wedstrijd die
in het teken stond van toenadering
en competitie; bron van spanning
en dramatiek, maar ook van plezier
en enthousiasme. Onder de vele
succesvolle festivals krijgt de editie
van 1993 als muzikaal hoogtepunt
een ereplaats.

Tot op heden werd de reeks van elke
vier jaar een concours tot tweemaal
toe onderbroken. De eerste keer
was de onderbreking naar een jaar
eerder, in 1981, om concurrentie met
het wereldkampioenschap voetbal,
dat in 1982 gehouden werd, te voor-
komen. De tweede keer was afgelo-
pen jaar omdat de COVID-19-pand-
emie roet in het eten gooide. Het
aftellen naar het (jubileum)spektakel
is inmiddels opnieuw begonnen. Het
WMC is niet zomaar een evenement,
het is toonaangevend in de wereld
van de blaasmuziek. Op de voorlaat-
ste pagina stelt een Amerikaanse
dirigent: "Dit podium is onvervang-
baar en onverplaatsbaar en als het er
een keer niet meer zou zijn dan zijn
we het voorgoed kwijt". Zover zal het
wel niet komen en in 2022 blazen
alle werelddelen weer hun partijtje
mee en zetten hun beste beentje
voor. (RH)

Het leenrecht vergadert ...

*Een geschiedenis van de Keurkeulse
Mankamer te Heerlen in de vroeg-
moderne periode (1469-1795),
Werken LGOG 26. Door Louis Berk-
vens (Maastricht 2021), 262 blz.,*

geb., geïll., ISBN 978-90-71581-21-2.
Prijs: € 25 bij afhalen en € 30 inclu-
sief verzendkosten. Bestellen via
info@lgog.nl met opgave van naam
en adres en gelijktijdige overmaking
van het verschuldigde bedrag op
IBAN: NL28 INGB 0006 53 23 69 t.n.v.
LGOG te Maastricht o.v.v. 'Leenrecht'.

Het is de verdienste van wijlen
Albert Corten (1926-2013), die ook
zeer nauw betrokken was bij de
historische werkgroep van Het Land
van Herle, dat deze belangrijke
rechtshistorische studie tot stand is
gekomen. Bij testament bepaalde
hij dat er een stichting opgericht
zou moeten worden die zich vooral
bezig zou gaan houden met het
faciliteren van wetenschappelijk
onderzoek naar de geschiedenis
van de leen- en laathoven in vooral
de Zuid-Limburgse territoria van
voor 1800. Het is echter niet van-
zelfsprekend dat een rechtshisto-
rische studie als deze het licht ziet.
Jongere generaties afgestudeerden
ontberen paleografische kennis en
vaak ook kennis van het Middelne-
derlands of het klassiek Duits om
archiefstukken uit de 15de tot 18de
eeuw goed te kunnen interpreteren.
Het is dan ook een goede zaak dat
het bestuur van de Albert Corten
Stichting rechtshistoricus emerit-
us prof. dr. Louis Berkvens bereid
gevonden heeft deze eerste studie
met een voor Limburg belangrijk
thema te schrijven.

Uitgebreid komen in het boek de
geschiedenis en de organisatie van
dit met zekerheid vanaf de 12de
eeuw functionerende instituut aan
de orde en vanaf 1467 de stadhou-
ders, de aspecten van het leenrecht
en reglementen voor rechtsgeschil-
len. Drie uitgewerkte voorbeelden
van processen sluiten het boek af.
In een samenvattend hoofdstuk
(Nederlands en Duits) wordt het
geheel nog eens kort inzichtelijk
besproken.

Onduidelijk is vanaf wanneer de
mankamer ook daadwerkelijk in
Heerlen gevestigd was. Eerdere
dateringen: vanaf 1401 (door Frans
Gerards in 2003), of 1427 (door J.M.
van de Venne in 1928), worden door
de auteur niet aannemelijk geacht.
Er moet volgens hem sprake zijn
geweest van ambulante vergaderlo-
caties van de Mankamer. Ergens tus-
sen 1467 en 1518; zeker vanaf 1518
is het instituut gevestigd in Heerlen.
Is het jaartal 1469 op het titelblad
van deze studie dan een drukfout?
Dat jaartal verwijst, hoewel dat ner-
gens verantwoord wordt, naar de
reorganisatie door Ruprecht von de
Pfalz, keurvorst in de periode 1463-
1478. Deze benoemde in 1469 een
bestendige Hofrat, bijgestaan door
een kanselarij te Brühl (p. 17-18).
Alle lof voor de auteur die blijkens
het notenapparaat vooral heeft te-
ruggegrepen op de originele bron-
nen in de archieven. Daarnaast zal
hij mogelijk ook gebruikgemaakt
hebben van de rijk gedocumen-
teerde collectie van Albert Corten.
Ook de transcripties van Wim Nolten
van de registers van de Mankamer
van 1419-1482 en 1550-1575 waren
van nut bij zijn onderzoek evenals
vele eerdere artikelen die over de
Mankamer, o.a. ook in de voorloper
van dit tijdschrift, zijn verschenen.
Deze rechtshistorische bijdrage is

een must-have voor iedereen die de geschiedenis van een leengoed in de regio uit het ancien régime wil beschrijven in de juiste context. (RB)

Pussycat. De Mississippi stroomt in Limburg

door Lou Willé en Harm Peter Smilde, fullcolour geïll., 247 blz. ISBN 978-94-93048-31-7, uitgeverij TIC. Prijs € 22,90.

Wie van de al iets oudere lezers kent het niet, het nummer *Mississippi* van Pussycat? Eind 1975 stond *Mississippi* op nummer 1 in de Nederlandse Top 40 en in augustus 1976 stond de band als eerste Nederlandse groep op nummer 1 van de Engelse hitparade. Daar stootte Pussycat ABBA van de troon en bleef er 4 weken staan. Wereldwijd werd het nummer een enorme hit. De 'Pussycats' werden compleet door het succes overvallen en het veranderde het leven van de bandleden, die tot dan toe een 'gewone' baan hadden naast hun optredens, volledig. 'Opeens werden we geleefd, compleet ondergedompeld in alle aandacht en glamour. Koffers werden voor ons gedragen, we zaten in vijfsterrenhotels en er kwamen kruiwagens met geld binnen. Alles was geweldig.' Aldus Lou Willé, die van 1972 tot 1992 getrouwd was met leadzangeres Toni. Door hard te werken en vooral met beide benen op de grond te blijven staan, bleef het niet bij die ene hit.

De groep bestond aanvankelijk uit de drie zussen Kowalczyk afkomstig uit een mijnwerkersgezin uit Treebeek en Lou Willé onder de naam Sweet Reaction. Lou was in de jaren vijftig met zijn ouders en broers vanuit Indonesië naar Nederland gekomen en woonde in Hoensbroek. Op enig moment kwam de groep onder contract bij Johnny Hoes en in 1975 bij platenmaatschappij EMI.

Daar werd de naam van de groep veranderd in Pussycat en namen ze de single *Mississippi* op. Na een optreden in het legendarische muziekprogramma Toppop braken ze door. En hoe! De groep werd uitgebreid met meer muzikanten en technici, veelal partners van groepsleden en familieleden. Er volgen tournees in Duitsland, Zuid-Afrika en Polen en televisiespecials. Pussycat won prijzen, waaronder de Conamus Exportprijs, een Edison, de Gouden RTL-Leeuw en scoorde heel veel gouden platen.

Ondanks hun spreekwoordelijke nuchterheid en het feit dat ze enorm van hun succes genoten, had dit nieuwe leven ook een keerzijde. Dag in, dag uit zaten de partners, groeps- c.q. familieleden op elkaars lip en kregen ze te maken met de tol van de roem. 'We waren vrijwel non-stop aan het optreden, repeteren en reizen en ik kwam er niet aan toe om na te denken over wat ik wilde met mijn leven en of ik wel gelukkig was' schreef Willé. Ook kwamen er door alle aandacht voor Toni als leadzangeres scheurtjes in hun huwelijk. Daar kwam bij dat Pussycat wel nog toptien-hits scoorde maar het succes van *Mississippi* werd niet meer geëvenaard. Ze waren 'te groot' begonnen; het succes kwam te vroeg. Deze ontwikkelingen leidden in 1981 tot een gedeeltelijke en in 1985 tot de definitieve opheffing van Pussycat. Maar er was leven

na Pussycat. Lou volgde een hbo-opleiding Maatschappelijk Werk en Dienstverlening en werkte nadien nog jarenlang met veel voldoening in de jeugdzorg. Toni trad tot voor kort met succes solo op en ook de zussen en andere bandleden namen hun 'gewone leven' weer op. Nu, bijna 50 jaar later, blikt Lou Willé, medeoprichter en gitarist-zanger van Pussycat, terug op de geschiedenis van de groep. Samen met tekstschrijver en muzikant Harm Peter Smilde schreef hij dit bijzonder leeswaardige boek dat een mooi beeld schetst van de ontwikkelingen in deze streek op zowel sociaaleconomisch als muzikaal gebied in de jaren zeventig en dat alleen al door het unieke beeldmateriaal een prachtig tijdsbeeld van deze periode geeft. Het boek bevat een bronvermelding per hoofdstuk, een overzicht van de gehouden interviews, de geraadpleegde literatuur en archiefbronnen en een namenregister. (AQ)

Proficiat Kasteel Hoensbroek!

Vorig jaar december werd bekend dat Kasteel Hoensbroek de Nationale Museumprijs, een van de meest prestigieuze culturele publieksprijzen, van 2021 heeft gewonnen. Deze prijs vertegenwoordigt een geldbedrag van € 100.000. De jury oordeelde dat Kasteel Hoensbroek bezoekers online weet terug te voeren naar de middeleeuwen en hen zo weet te verleiden tot een bezoek aan het fysieke kasteel. Het gewonnen bedrag wordt gebruikt om een begin te maken met 'het aantrekbaar tot leven wekken van de 800-jarige geschiedenis van het kasteel' door middel van de modernste multimediale technieken. Van harte gefeliciteerd met deze prijs!

Redactie MijnStreek

